

Prof. B. Krupnytskyj
Ukrainian Historical
science under the Soviets

Проф. Б. Крупницький

Українська історична наука під СОВЕТАМИ

**Institute for the Study
of the USSR**

**Institut zur Erforschung
der UdSSR**

**Institut d'études
sur l'URSS**

МЮНХЕН

1957

Б. Крупницький
Українська історична наука
під Советами
/ 1920 - 1950 роки /

ИНСТИТУТ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СССР

Institute for the Study of the USSR * Institut sur Erforschung der UdSSR
Institut d'études sur l'URSS

Research Material
(Series II, No. 58)

B. Krupnytskyj

U K R A I N I A N   H I S T O R I C A L   S C I E N C E
U N D E R   T H E   S O V I E T S
(1 9 2 0 - 1 9 5 0)

Preface by
Professor N. Polonska-Vassilenko

Munich
1957

ІНСТИТУТ ДЛІА ВІВЧЕННІА СССР

Institute for the Study of the USSR * Institut zur Erforschung der UdSSR

Institut d'études sur l'URSS

Досліди і Матеріали

Серія ІІ /циклостилеві видання/

№ 58

Б. Крупницький

У К Р А Ї Н С Ь К А   І С Т О Р И Ч Н А   Н А У К А
П І Д   С О В Е Т А М И
/ 1920 - 1950 /

Вступне слово

Проф. д-ра Н. Полонської-Василенко

Мюнхен

1957

Передрук, з поданням джерела, дозволений.

Праці, що їх видає Інститут, є вільним висловом авторських поглядів і висновків, що не завжди є тотожні з поглядами чи висновками Видавничої Колегії.

Редагує Видавнича Колегія Наукової Ради Інституту.

Відповідальний редактор проф. П. Курінний.

Herausgeber und Drucker: Institut zur Erforschung der UdSSR, e.V.
München 26, Mannhardtstrasse 6, Schliessfach 8, Germany.
Verantwortlicher Redakteur: Prof. P. Kurinny, München 26,
Schliessfach 8, Mannhardtstrasse 6, Germany.

*Проф. д-р Б. Д. Крупницький
(1894—1956)*

ПРОФЕСОР Д-р БОРИС ДМИТРОВИЧ КРУПНИЦЬКИЙ, ЙОГО ЖИТТЯ І НАУКОВА
ПРАЦЯ /1894-1956/

І. Ж и т т я

Борис Дмитрович Крупницький народився 24 липня 1894 року в с. Медведівці Чигиринського повіту на Київщині. Батько його, Дмитро Юліанович, був псаломщиком. Він мав велику родину /крім Бориса мав ще п'ятеро дітей/, тому доводилося йому вишукувати інших засобів існування і він одночасно служив в асекураційному агентстві. Завдяки наполегливій праці вдалося йому дати всім дітям університетську освіту. Згодом батьки переїхали до м. Черкас. Борис Дмитрович учився в Черкаській гімназії. Коли він був у старших класах, він мав багато приватних лекцій, і таким чином допомагав батькам, але через те лишалося у нього надто мало часу на працю в гімназії. Незважаючи на це, він закінчив курс з вищими оцінками з усіх предметів навчання.

Борис Дмитрович зберіг глибоку любов та пошану до батьків: батько його був урівноваженою, винятковою людиною; мати, Ольга Степанівна, нар. Скічкова - була турботна, темпераментна, ніколи не знала спокою. Від своїх батьків одідичив Борис Дмитрович риси своєї вдачі: працездатність і глибокий розум батька та неспокійний дух матері. В цьому вічному неспокою, - писала мені вдова його, пані Маргарета Крупницька, - полягав головний корінь усіх його хвороб ^{1/}.

Закінчивши в 1913 році гімназію, Борис Дмитрович вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. В ті часи цей факультет був добре обсаджений фахівцями: серед них були професори - О.І.Покровський /Давня історія/

Ю.А. Кулаковський /клясик/, М.М. Бубнов /Середньовіччя/, П.М. Ардашов /Новітня історія/, А.М. Лобода, В.М. Перетц /Історія літератури/ та інші. З першого курсу молодий студент віддав свою увагу викладам та семінарам професорів "російської історії", до якої входила й історія України. То були приват-доцент В.Ю. Данилевич та професор М.В. Довнар-Запольський. Він не раз згадує М.В. Довнар-Запольського як видатного професора-лектора й педагога і порівнює його з своїм професором пізніших часів, вже Берлінського університету, проф. Отто Гечем^{2/}. Б.Д. Крупницький скромно промовчує свої успіхи в університеті, але про ці успіхи можна зробити висновок з такого факту. З 1914 року він брав участь в праці "Історично-етнографічного гуртку при університеті Св. Володимира"^{3/}. Членами його були слухачі університету, а також історики, які закінчили курс, стипендіяти, приват-доценти, професори. Студентів приймали до цього гуртка тільки видатних, зокрема з молодших курсів, а Крупницький достав запрошення до цього гуртка^{4/}. Дійсно, Б. Крупницький вже з перших років перебування в університеті твердо виявив бажання присвятити себе українській історії.

Року 1916 студентські студії Б.Д. Крупницького обірвалися: його було мобілізовано до війська. Лише в 1918 році він мав змогу повернутися до університету і спішно скласти ряд іспитів. На весні 1919 року, з початком большевицької окупації України, покинув він назавжди і університет, і Україну. Почалися довгі роки блукання, хвороб /він був поранений і уламок набою залишився невинятим і час-від-часу викликав біль/. Доводилося також фізичною працею здобувати засоби для життя. "Літа минали, і в душі залишалося гірке почуття, що життя спихнуло мене вниз, а не повело вгору", - писав Борис Дмитрович у своїх спогадах^{5/}.

З 1921 року опинився він у Німеччині, працював як чорнороб, потім як сільський робітник у селянина біля Гіммельпфортену, і там одружився з панною Маргаретою Шпрекелзен, яка стала його вірним другом та помічницею, а наприкінці його життя ним опікувалась під час тяжких хвороб.

Лише в 1925 році зміг Б.Д. Крупницький повернутися до наукової праці: він переїхав до Берліну і вступив до Інституту для

ауслендерів / Instytut Auslaender / Берлінського університету, де вивчав німецьку мову. В 1926 році він закінчив курс і склав іспит першим, з відзначенням. Наслідком цих успіхів була пропозиція від адміністрації Інституту вступити дійсним студентом до Берлінського університету. Здійснилися прагнення Бориса Дмитровича: він міг знову повернутися до університетських студій, перерваних 10 років перед тим ^{6/}.

Реалізувати це прагнення допоміг Український Науковий Інститут, заснований у Берліні в 1925 році гетьманом П. Скоропадським. Інститут мав стипендіатів, які повинні були студіювати в якійсь високій школі Берліну і в той же час слухати лекції професорів в Інституті українською мовою та відвідувати їхні доповіді німецькою мовою перед ширшим академічним колом слухачів. Б.Д. Крупницький став стипендіатом з першого зимового семестру 1926-1927 року. З професорів Інституту він вибрав /належало слухати лекції не менш двох професорів/ Д.І. Дорошенка та І.І. Мірчука ^{7/}, і зберіг до них на все життя почуття глибокої пошани.

Порівнюючи свої студії в Київському та Берлінському університетах, Б.Д. Крупницький писав, що тепер, у 1926 році, інакше підійшов він до них: "Життя зробило з мене зрілу людину, і я, беручись до науки, вже знав, чого хотів: я мав твердий плян" ^{8/}. Воно й зрозуміло: не молодим хлопцем, що лише закінчив гімназію, був він, а вже зрілою людиною, 32 років, того віку, коли за нормальних часів науковець має власні наукові праці, здебільшого доцентуру, прагне професорської катедри. Цього ще не мав Борис Дмитрович, але, крім "твердого пляну", він мав виключну наполегливість у праці і здібності.

До Берлінського університету вступив він з метою студіювати т.зв. "східньо-європейську історію", і керівником своїм обрав професора Отто Геча. Віддаючи належне цьому видатному професорові, його майстерно організованим семінарам, Б.Д. Крупницький критично ставиться в своїх спогадах до загальної політичної орієнтації професора: він "був бісмаркіянець, що вважав союз Німеччини з Росією, реально з радянською Росією, за основу зовнішньої політики Німеччини". О.Геч був /здається/ ініціатором

"Тижня радянської історичної науки", що відбувся в 1926 році в Пруській Академії Наук, на якому М.І. Іворський заступав радянську Україну^{9/}. Незважаючи на своє власне розуміння відношень на Сході, професор Геч охоче дозволяв слухачам брати теми з української історії.

Крім професора Отто Геча Б.Д. Крупницький слухав лекції та брав участь в семінарах інших професорів, як Штелін, Майнеке, Бракман, Зомбарт. Порівнюючи Берлінський університет його часів з іншими університетами Німеччини, що мали завжди свою "зірку" - видатного професора - Борис Дмитрович писав, що "Берлінський блискотів цілим сузір'ям". Для однієї дисципліни там бувало по кілька видатних фахівців. "Я не тільки вчав до семінарів, але й ходив на лекції, і то значно пильніше, ніж у Києві"^{10/}. Таким чином Берлінський університет дав йому максимум щодо знання та методів праці.

Року 1929, написавши дисертацію про історика України, Йоганна Християна ф. Енгеля, Б.Д. Крупницький, зробив докторський іспит і закінчив офіційні відношення з Берлінським університетом. Лише кілька разів виступав він у ньому пізніше з науковими доповідями^{11/}.

Інакше склалися відношення його з Українським Науковим Інститутом, який став дійсно "alma mater" історика України. Роки вчення в Київському університеті мало дали йому для пізнання історії України, бо такої дисципліни тоді не було: історія України лише частково викладалася в загальних курсах "Історії древней Русі", "Історії Литви" та семінарах. Лише в Українському Науковому Інституті знайшов Б.Д. Крупницький наукове висвітлення її в викладах В.К. Липинського, а головне - Д.І. Дорошенка: Д.І. Дорошенко став учителем, керівником і особистим приятелем Бориса Дмитровича.

Б. Крупницький згадує Д.І. Дорошенка так:

"Талановитість викладу виявляла себе в тім, що такий ніби сухий предмет, як історіографія, який в значній мірі був і джерелознавством історії України, в Дорошковім викладі ставав живим, набирав фарб, говорив до нас незабутнім голосом старовини, який так сильно впливає на молоду, чутливу до вражень душу. Слухаючи з захопленням цих викладів, я іноді так губився, що забував записувати основні факти"^{12/}.

У цих доповідях видатних істориків України, в цих семінарах, у цій атмосфері української культури знайшов Борис Дмитрівич те, що шукав в аудиторіях Київського і Берлінського університетів, те, чого прагнув, "маючи твердий плян" : науково обґрунтовану історію України.

В семінарах Д.І. Дорошенка зародилася ідея його праці: "Йоганн Християн фон Енгель як історик України". Після того, як працю було прочитано в семінарі Інституту, Б.Д. Крупницький, за згодою професора Геча, значно поширив і переробив її та захистив як докторську дисертацію ^{13/}.

По закінченні Берлінського університету Б.Д. Крупницький був запрошений Д.І. Дорошенком на посаду асистента при його кафедрі в німецькій й українській мові ^{14/}. Не все, що написав він за час своєї асистентури, було надруковано, більша частина обговорювалася на загальних зборах Інституту, або на семінарах. Тут Б.Д. Крупницький виступає вже як солідний історик і завойовує почесне місце в науковому світі, українському і німецькому. Тому цілком природною була габілітація Б.Д. Крупницького на професора Українського Вільного Університету в Празі 1932 року. Року 1933 він повернувся до Українського Інституту в Берліні вже як науковий співробітник Інституту / заступивши Д.І. Дорошенка, який переїхав до Праги/. Б.Д. Крупницький не залишав викладання в УВУ і мандрував між Берліном та Прагою ^{14/}. Він увесь час багато працював і друкував за ці роки: наукове ім'я його зростало. Про надзвичайну здібність і наполегливість його свідчить такий приклад: захоплений історією шведсько-українських відносин наприкінці XVII та на початку XVIII ст., він вирішив зробити розшуки в шведських архівах і для цього вивчив шведську мову. Цьому фактові надавав Б.Д. Крупницький колосальне значення: "це мало переломове, можна сказати, значення для моїх наукових дослідів", - пише він ^{14/}.

Наукове ім'я Крупницького як історика здобувало загальне визнання. Року 1938 його було обрано на закордонного співробітника Варшавського Українського Наукового Інституту, у виданнях якого надрукував він чимало праць. Того ж року його було обрано на члена НТШ ^{15/}.

Так йшло до 1945 року, з тою різницею, що їздити до Праги стало під час війни тяжко і Крупницький обмежився працею в Українському Науковому Інституті. Після значного пошкодження від повітряного нальоту в січні 1945 року вирішено було перенести Інститут до Ляйпцігу. На весні 1945 року Ляйпціг було віддано більшовикам. Український Інститут, що протягом 20 років був одною з амбасад української культури в Європі, фактично перестав існувати. Співробітники його розійшлися в різні сторони. Б.Д. Крупницький з дружиною подався до Ваймару, а звідти розпочав мандри по Німеччині ^{16/}. На деякий час опинився він у Авгсбурзі, де знову зустрівся і провів три тижні з своїм учителем, Д.І. Дорошенком. Нарешті він оселився з дружиною в Гіммельпфортені, селі, недалеко від Штаде, де й прожив до смерти.

Роки 1946-1949 позначаються надзвичайною інтенсивністю культурного життя української еміграції. В Німеччині скупчилися значні інтелектуальні сили старої та нової еміграції: з Берліну, Варшави, Праги, Подєбрад, Львова, Києва, Харкова, Полтави, Одеси та менших культурних осередків з'їхалися люди, що зазнали багато лиха від різних тоталітарних режимів. Тут, в демократичній країні, вони з вийнятковю енергією почали будувати культурне та наукове життя. В Мюнхені поновлено було Український Вільний Університет з Праги, засновано Богословсько-Педагогічну Академію УАПЦ, Високу Торговельну Школу, в Регенсбурзі поновлено Українську Технічно-Господарську Академію з Подєбрад. Засновувалися наукові установи: в 1946 р. засновано в Авгсбурзі Українську Вільну Академію Наук, в Мюнхені - Церковно-Археологічну Комісію при Апостольській Візитатурі; в 1947 р. в Мюнхені поновлено Наукове Товариство ім. Шевченка. Щороку НТШ та УВАН влаштовували сесії то в містах свого осідку, то в різних великих таборах, у яких скупчувалося по кілька тисяч українців. В цьому відношенні змагалися, Авгсбург, Міттенвальд, Берхтесгаден, Ашафенбург, Регенсбург. Українці неначе намагалися залишити якмога більше наслідків свого об'єднання перед розселенням по всьому світі. Б.Д. Крупницький брав активну участь в еміграційному ренесансі: він був професором УВУ, Богословсько-Педагогічної Академії. Він приїздив на виклади пересічно раз на се-

мєстр, і перебував у Мюнхені кілька тижнів. Його лекції та семінари збирали багато слухачів і високо цінилися ними. Здебільшого мешкав він у студентському гуртожитку, в оселі політичних в'язнів, і там, приступний для всіх, привітний, дружньо вів розмови з студентами і користався загальною пошаною і любов'ю ^{17/}.

Б.Д. Крупницький брав активну участь у науковому житті української еміграції: з великим інтересом відвідував конференції УВАН та НТШ в різних таборах, виступав там з доповідями тощо. В УВАН він був обраний Заступником Голови Історичної Секції, а з виїздом Голови, Д.І. Дорошенка, до Канади, він став Головою Секції. В НТШ, в праці над Енциклопедією Українознавства, він був співробітником та редактором Історичного Відділу. В той же час він багато пише в різних часописах та журналах, які почали виходити в великій кількості. Так складалося життя Бориса Дмитровича: Гіммельпфортен служив для нього постійним місцем життя, але наукові інтереси прив'язували його до Мюнхену й Авґсбурґу. Там, в цих нових осередках української культури, а також в тих численних таборах, де скупчилася українська інтелігенція з обох берегів Збруча, він знайомився з новою еміґрацією, з тією українською елітою, якої не знав він, покинувши Україну в 1919 році. З великим інтересом ставився він до представників цієї "підсоветської" України, і серед них нав'язав тісні й щирі дружні зв'язки. Цікавили його не тільки певні особи, але також свідки й сучасники будування нової ідеології і наукової методології, якими дуже цікавився він і зацікавлення це відбилося в ряді його наукових праць. Серед вчених, що стали найближчими до нього за цей період, був проф. В. Петров, якому він присвятив свої спогади. Зав'язалися дружні відносини також з українськими істориками О.П. Оглоблиним та Н. Д. Полонською-Василенко ^{18/}. Б.Д. Крупницький та О.П. Оглоблин нераз відвідували Міттенвальд, де мешкала Н. Полонська-Василенко, і проводили довгі години в історичних дискусіях на "лоні" мальовничої природи південної Баварії. Українська стихія, якої так жадібно прагнув Б.Д. Крупницький, не обмежувалася Баварією: недалеко від Гіммельпфортену лежав великий табір Гайденау. Він там

часто бував, робив доповіді, читав в Народньому університеті^{19/}
 За таких обставин, зокрема, якщо взяти на увагу матеріальні умовини, які склалися для Бориса Дмитровича досить добре, він не мав підстав нарікати на перебування в Гіммельпфортені: він завжди мав матеріальну можливість приїхати до Мюнхену або до іншого міста, чи табору, де відбувалися конференції УВАН, чи НТШ.

1948-1949 роки стали переломовими в житті Б.Д.Крупницького^{20/}. В одне ціле сплелися обставини загальнонімецького економічного життя, масовий виїзд української еміграції за океан, невилікувальна хвороба його - і все це разом створило для нього той настрій відірваності від українського культурного життя.

Найбільше гнітила його ізоляція від українського наукового життя. На цю відірваність скаржився він постійно в листах і це хвилювало його. Він був цілком свідомий, що постійні хвилювання, пригнічений стан, впливають у свою чергу на хворобу, зокрема на печінку, але не був у силах володіти собою. " Певно впливає / на стан здоров'я/ і ізоляція, те, що я відірваний вже довгими місяцями від людей, з якими мені хочеться побачитись і поговорити. Одним словом - своєрідна депресія" /16.XI.1948/. "Хвороба прикувала мене до Гіммельпфортену, а це означає - ізоляція і неможливість бути в курсі справ, неможливість користуватися свіжим, або свіжими матеріалами, не кажу вже про архіви" /14.XII.1951/. Він мріяв про подорож до Мюнхену, де міг побачитись з старими приятелями, знайомими, але кожного разу примушений був відмовитися, бо розумів, що не в стані витримати життя великого міста.

Ті дружні зв'язки, що склалися у нього в 1940-х роках, обірвалися. Мало хто міг відвідати його в Гіммельпфортені, як Н.М. Дорошенко в 1952 році та молоде подружжя професорів Прицаків в 1953 році. Про такі випадки він завжди довгий час згадував у своїх листах. Особисті зустрічі, довгі, щирі бесіди, наукові дискусії довелося заступити листуванням. Ця справа була тяжка. Проходили місяці, поки якимось хвилююче питання обходило Німеччину і Францію, США і Канаду. Борис Дмитрович страшенно хвилювався, коли затримувались з відповідями й гірко нарікав на

те, що забувають його. Майже кожен лист починав з подяки, що згадали, не забули його. "Тримаймося разом, дорога Н.Д. - пише він 23 березня 1951 року - бо наші ряди рідшають"... "Я почував себе в повній відставці" - знов писав він 29 липня 1952 року. Підвищена чутливість хворої людини, прикутої до ліжка, часто добачала образи там, де їх не було, де була перевантаженість працею кореспондентів.

Листування заступило для нього особисті розмови і в ньому відбивається все його життя, всі ті наукові та громадські українські інтереси, які хвилювали його. Він пише довжелезні листи, присвячені різним науковим та громадським питанням, становищу УВУ, УВАН, перспективам своєї наукової праці, праці докторантів. Багато уваги приділяє він справам Енциклопедії Українознавства, виданню Курсу Історії України за редакцією проф. О.П. Оглобина. Хвилює його загальна політична ситуація і становище українців у випадку політичних змін в Європі. Борис Дмитрович палко реагував на ті, хараткеристичні для наших еміграційних відношень, явища цькування видатних учених, переважно з нової еміграції, в українській пресі, або в анонімових пасквілях. Першим прийняв цей наступ в 1947 році проф. С.П. Оглоблін, і на захист його виступили історики відкритим листом: ініціатором цього виступу був Б.Д. Крупницький, він написав і текст цієї заяви. Так само різко і твердо висловлював він своє принципове ставлення в багатьох інших випадках подібної "критики". Треба сказати, не минула ця "критика" і його та отруїла не мало днів цього відданого науці вченого.

Серед невеликого числа приемних явищ треба згадати, хоч і скромне, відзначення 60-ліття Бориса Дмитровича, з приводу якого були статті в газетах та спеціальне засідання, присвячене йому в Історичній Секції УВАН /12.XII. 1954/. Це трохи підняло настрої Б.Д. Крупницького, що він не забутий колегами.

Незважаючи на постійні хвороби, Б.Д. Крупницький весь час працював. Переглядаючи бібліографію його праць, побачимо, що за останні шість років його життя - роки найтяжчих хвороб - він надрукував біля 50 праць. Серед них були праці англійською та німецькою мовами, але переважали українські. Його праці можна зу-

стріти в багатьох журналах та газетах тих років, а не лише в виданнях УВУ, УВАН в США та в Європі, Бюлетені УТГІ тощо. В листах він кілька разів згадував, що пише для "Пропамятної книги, присвяченій гетьманові П. Скоропадському".

Позбавлений можливості виїздити з Гіммельпфортену, Б.Д. Крупницький гостро переживав неможливість брати участь в академіях, прилюдних засіданнях Академії Наук. По змозі він брав участь у них, надсилаючи свої доповіді, які за його відсутності читав хтось інший з учасників. Так його доповіді були прочитані на засіданні Історичної Секції УВАН, присвяченому Д.І. Дорошенкові, на урочистих академіях з приводу річниці з дня смерті Д.І. Дорошенка в березні 1952 року ^{21/}, на урочистій академії з приводу Переяславського договору, року 1954 ^{22/}.

Б.Д. Крупницького давно вже цікавила діяльність Мюнхенського Інституту для вивчення ССРСР, в праці якого він взяв участь після реформи його 1954 року. Він працював в Інституті як стипендіят і як автор численних статей і рецензій.

В березні 1956 р. писав він: "востаннє я займався моєю стипендієюною працею: "Українська історична наука на советській Україні в 1920-50 роках", яку вже давно написав, а тепер тільки начисто переписував" /14.III.1956/.

Це була остання велика праця св. пам. Б.Д. Крупницького. Смерть застала його в повному розцвіті духових сил. Він планував низку інших праць: він хотів видати через видавництво УВУ курс лекцій, що читав в УВУ: "Україна між Заходом та Сходом" /20.III.1953/; не покидав надії написати монографію про гетьмана Кирила Розумовського; мріяв про нові матеріяли, які здобуде для праці в Мюнхені.

Останні роки життя Б.Д. Крупницького, в зв'язку з погіршенням його хвороби та зростаючим прагненням поновити особисті зв'язки з українським науковим світом, заповнені були клопотаннями переїхати до Мюнхену. Проте, здійснити це було неможливо. В 1954 році почалися заходи німецького уряду для будови в Мюнхені спеціального "будинку вчених" чужинців. Б.Д. Крупницький, а також його приятелі, вжили всіх заходів, щоб дістати

там помешкання, але з цієї мрії нічого не було реалізовано. Року 1955-1956 з'явилася нова перспектива: збирали записи та анкети українських вчених для одержання пайових квартир в нових будинках для вчених в Мюнхені. Подружжя Крупницьких з повним довір'ям поставилися до цієї перспективи.

В березні 1956 року Борис Дмитрович писав:

"Нам осточортіло тут сидіти. Клімат суворий, холодний і вогкий. Мене взимку схопив немилосердний ревматизм, виломав, вимучив груди і спину ... Помешкання, яке ми хочемо купити в Мюнхені, буде готове не раніш пізньої осені /про це мені писав д-р Зельдке/ ... Це дуже непевні перспективи, а тому ми рішили осісти тимчасово в тих бараках, де живе і Наталія Михайлівна Дорошенко. Тільки треба дозволу, і цей дозвіл, сподіваємось, нам виклопоче проф. Мірчук" /14. III.1956/. 23/

Згодом п-во Крупницькі прийшли до думки осісти тимчасово в Мюнхенському альтерсгаймі і Борис Дмитрович мріяв, що зможе в Мюнхені здобувати нові матеріяли та книжки. Останні місяці свого життя він був цілком захоплений думками про переїзд. В травні він писав знов про погіршення здоров'я і додавав, що лікар радить йому негайно переїхати до Мюнхену і лікуватися там /21.V.1956/. За два тижні після того, 5 червня, він упокоївся.

На тлі складних умов життя образ вченого, який за всяких умов, - хворий, прикутий до ліжка, - працює над історією своєї Батьківщини - України, і для якого любов до своєї праці пере-сиджує біль тяжкої хвороби. Україні віддав він своє життя, свої наукові здібності, свій талант невтомного історика. Далеко від України, на німецькому цвинтарі Гіммельпфортену, покоїться його тіло, що так тяжко страждало, над ним, на пам'ятнику, сяє - тризуб, символ незалежної Української Держави, що освітлював його шлях історика.

2. Наукова діяльність

Б.Д. Крупницький належить до видатних істориків України. Незважаючи на те, що друкувати свої праці почав він досить пізно - з 1931 року - надруковано ним понад 120 праць. Сюди вхо-

дять великі монографії та статті, вміщені в різних часописах українською, німецькою та англійською мовами. Праці його написано на підставі вивчення незнаних доти архівних джерел та широко використаної чужомовної літератури.

Наукові праці проф. Б.Д. Крупницького можна поділити на кілька груп. На першому місці треба поставити цикл праць, присвячених кінцю XVII і початку XVIII століття, об'єднаних постаттю гетьмана Ів. Мазепи та його сучасників. Зацікавлення до доби Мазепи виявив Б.Д. Крупницький на самому початку своєї наукової діяльності - його габілітаційна праця в Українському Вільному Університеті в Празі в 1932 році була: "Мазепа в світлі німецької літератури його часу" і одна з останніх друкованих статей його була: "Мазепа і советська історіографія" /Український Збірник Інституту, кн. 2/, надрукована в 1955 р. Цій проблемі присвятив він все своє життя і навіки зв'язав з нею своє ім'я. Досить сказати, що 40 праць присвячено було проф. Б.Д. Крупницьким висвітленню доби гетьмана Ів. Мазепи та його сучасників. Так повно, так всебічно ніхто з істориків України до нього не підходив до цієї проблеми. Вже згадувалося, що Б.Д. Крупницький спеціально вивчив шведську мову, щоб мати можливість працювати над джерелами шведських архівів. Знайомство з шведською мовою дало Борисові Дмитровичу можливість використати нові матеріали до вивчення історії України. Його монографія про Пилипа Орлика побудована на шведській історіографічній літературі та шведських джерелах, знайдених ним самим в Стокгольмському державному архіві, як листи Пилипа Орлика до державних шведських мужів ^{24/}. Шведську історіографію використав Б.Д. Крупницький в статтях "Карл XII в старій і новій шведській історіографії" ^{25/}, "Мазепа в світлі шведської історіографії" ^{26/} та ряді праць про гетьм. Ів. Мазепу та його добу, вміщених в "Мазепинському Збірнику" Варшавського Українського Наукового Інституту та інших виданнях. Притягнення нового, багатого змістом матеріалу, який давав зовсім інше насвітлення подій та діячів, збільшило наукову цінність праць Б.Д. Крупницького. Треба додати, що він у цьому відношенні мав лише одного попередника серед українських дослідників: Н.В. Молчановського, учня В.В. Антоновича ^{27/}.

Серед праць Б.Д. Крупницького, присвячених добі Мазепи, найґрунтовнішими були: а/ велика монографія - "Гетьман Пилип Орлик, 1672-1742. Огляд його політичної діяльності"^{28/}; в ній вперше дано було, оперте на документальних джерелах, повне висвітлення постаті цього гетьмана як політичного діяча й дипломата; б/ велика монографія, видана Українським Науковим Інститутом в Берліні в німецькій мові, "Hetman Mazepa und seine Zeit". Ця книга показала чужомовним читачам добу Мазепи не в освітленні російської літератури, а в її правдивому значенні, на підставі широко використаних документальних джерел. Решта статей, розвідок, доповнювали та поглиблювали напрямні, які дано було в цих монографіях.

Дослідження доби гетьмана Ів. Мазепи дало йому підстави для такого підсумку, що він його зробив в одній з останніх своїх праць:

"Мазепа був українським державним мужем, а це важило більше, ніж те, що він залежав від Москви, і в очах царя, можливо, не значив більше якогось генерал-губернатора. Він стояв на чолі України, він був наступником ряду українських гетьманів, починаючи з Богдана Хмельницького. Через те і його політика була традиційно гетьманською політикою ... Отже ми зрозуміємо Мазепу як історичного діяча тоді, коли візьмемо центральною ідеєю його діяльності традиційну оборону прав і свобод України, коли подивимося на нього як на українського державного мужа, вибраного гетьмана України ... З цього standpointу і його орієнтація на шведів - головне її останній акт його діяльності - виглядатиме як крок, яким гетьман хотів закріпити права і свободи України, бо вони стояли під загрозою знищення з боку Москви"^{30/}.

Об'єктивно, аналізуючи документальні дані, переходячи від факту до факту, Б.Д. Крупницький відкидає щодо гетьм. Ів. Мазепи погляди попередників, російських, українських та шведських дослідників. Відкидає він "психологічну методу", яка намагалася всі події пояснити виключно виходячи з психоаналізи характеру самого Ів. Мазепи, як це робили і М. Костомаров, і М. Грушевський, і М. Уманець, і шведські історики - Карлсен і Енсен. Він вводить, як важливий фактор для розуміння дій гетьм. Ів. Мазепи, не лише його характер, його вдачу, але ті обставини, які відбувалися поза межами України і які змушували Ів. Мазепу дія-

ти так, а не інакше. Такий примус зробило повстання Булавина, в придушенні якого гетьм. Ів. Мазепа не міг не взяти участі, бо вже був зроблений донос В. Кочубея. Так само, відкидаючи погляди М. Костомарова і В. Антоновича на взаємини гетьмана Ів. Мазепи та полковника Семена Палія, Б.Д. Крупницький висуває на перше місце виступ коронного гетьмана Любомирського на боці шведів, що уможливив для Мазепи окупацію Правобережної України і вирішив долю С. Палія ^{31/}.

Б.Д. Крупницький закінчує свої студії над добою Мазепи історіографічною розвідкою: "Мазепа і советська історіографія" ^{32/}. В стислих словах накреслює він загальне положення: "Мазепа рішуче не підходив до нової лінії московсько-советської політики". В цілому нова советська історіографія в ставленні до Мазепи зробила крок назад, до першої половини XIX ст., до старих традиційних позицій російської історіографії, що трактувала Ів. Мазепу як "зрадника". Він наводить характеристичні слова В. Шутого, автора статті "Измена Мазепы". Це, - писав Б.Д. Крупницький, - насправді вірноподдана офіціозна заява". Автор зводить знов все до особистої вдачі гетьмана Ів. Мазепи, цього "зрадника", "задрісника". В цілому, - пише проф. Б.Д. Крупницький, - "це не дослідна праця, а проклямація певних тез, у першу чергу тези про непорушність зв'язку України з Москвою". І все це прикривається рясною лайкою всіх дослідників, незгідних з теперішнім напрямом советсько-української історіографії, істориків, починаючи з М. Костомарова, В. Антоновича і закінчуючи істориками-емігрантами як Д. Дорошенко та В. Крупницький.

Від дослідження доби Мазепи переходить Б.Д. Крупницький до попередніх часів, з яких почалася та традиція, яку так зберігав гетьм. Ів. Мазепа: доби постановня Української Держави - доби Хмельниччини. Ці праці починаються з 1948 року, з трьохсотлітнього ювілею Богдана Хмельницького. Вони досить численні, але обмежуються журнальними та газетними статтями. До них треба додати редагування збірника "В 300-ліття Хмельниччини", виданого НТШ. Найбільша праця Б.Д. Крупницького, присвячена Хмельниччині і написана ним спільно з проф. О.П. Оглоблиним для "Курсу історії України", ще не надрукована. Тому ще більшого інтересу набу-

ває розвідка його - "Богдан Хмельницький і советська історіографія"^{33/}. Автор ставить питання глибше, ніж позначено в заголовку статті: він починає з праць М.С. Грушевського з-перед советської доби. В них відзначає він характеристичне для народницької історіографії розуміння Богдана Хмельницького: не критичне, а скептичне ставлення до великого гетьмана та його справи; такий погляд висловив М.С. Грушевський і в IX томі своєї "Історії України-Руси"; не відмовляючи Богданові Хмельницькому в великих "індивідуальних здібностях", М.С. Грушевський вважав його "політиком ... невеликим і, поскільки керував політикою своєї держави, виходила вона не дуже мудра". Б.Д. Крупницький підкреслює, що ця скептична характеристика з'явилася після позитивних характеристик польського історика Кубалі та українського - В. Липинського. Сам М. Грушевський висловлювався, що "своїм критичним підходом хотів запобігти нездоровій ідеалізації доби й індивідуальності Б. Хмельницького" / маючи на увазі насамперед праці В. Липинського/. Якраз оцього "критичного підходу" не схвалює Б.Д. Крупницький і каже: "по суті ... грала ролю не стільки ґрунтовна й переконлива аналіза відповідних джерел, скільки загальна ідеологія автора"^{34/}. Тут Б. Крупницький повторює ті думки, які не раз висловлював з приводу "психологічної" методи дослідження гетьм. Ів. Мазепи та його доби: головна вимога до наукового досліду, що її ставив Б. Крупницький, була переконлива аналіза відповідних джерел, яка не залишає місця суб'єктивній оцінці історичних діячів. Б.Д. Крупницький підкреслює зміну в напрямі советської історіографії в 1930-х роках, коли Кремль висунув нову тезу: провідну ролю "великого російського народу". Всі історичні погляди зазнали рішучої зміни й головне - постать Богдана Хмельницького та значення всієї Хмельниччини. Всі питання розв'язувалися тільки з того штандпункту, який диктувала комуністична партія. Це позначилося на монографії М.Н. Петровського^{35/}, який сам не співчував новому курсові, але мусів коритися йому: основна ідея її - "возз'єднання" України та Москви", історична місія Хмельницького - довести до з'єднання.

Тематика підсоветської історіографії поз'явилася у зв'язку

з ювілеєм "возз'єднання" в 1954 р., коли відбулися бучні академії в Москві та Києві, організовано виставки документів та ілюстрацій, а преса відгукнулася повинню статей. В центрі її стоїть трьохтомова збірка документів, надрукована в 1954 році ^{36/}. Б.Д. Крупницький звертав увагу на два явища: поперше - в цій збірці, як і у всій ювілейній історіографії, ні Богдан Хмельницький, ні навіть Переяславська угода не звертали на себе належної уваги советської науки: ціла проблематика обертається не навколо осіб, але навколо тез, диктованих згори. Подруге: всі праці, разом з трьохтомовою збіркою, обриваються на 1654 році. Причина та, що образ спрепарованого Богдана Хмельницького був би значно пошкоджений, коли б взяти його самостійну політику останніх років життя ^{37/}. В інших советських історичних працях 40-х і 50-х років твердо проводиться думка про те, що українці взагалі нездатні мати власну державу і потребують всілякої підтримки з боку "старшого брата": "менше лихо" - приєднання України до Москви - перетворилося на "благодійство" Москви. Змінюється оцінка гетьм. Богдана Хмельницького: в 1935 році він був в очах советських істориків "зрадник і заклятий ворог поветавшого українського селянства". Але тоді визнавалося, що він хотів бути "самодержавним государем України". Після 1954 р. ставлення до нього змінилося: діяльність його уявляється як акти благодійні і неминучі для України ^{38/}.

Сам Б.Д. Крупницький високо ставив особу Богдана Хмельницького: головну увагу звертав він на його політичну діяльність на створення Української Незалежної Держави. В протилежність М.С. Грушевському він вважав, що Хмельницький вів дуже вдало складну закордонну політику. В працях Б.Д. Крупницького два видатних гетьмани - Богдан Хмельницький та Іван Мазепа - об'єднуються як будівничі Держави і він відзначає риси подібності в політиці їх - шведські відносини ^{39/}.

Від генези Української Держави переносить свою увагу Б.Д. Крупницький на добу спадкоємців Мазепи на гетьманському столі. Крім невеликих статей, до цієї доби належить велика монографія, присвячена гетьманові Данилові Апостолові ^{40/}. Ця капітальна книга, надрукована в 1948 році, була написана значно раніше, ще в Берліні, і була наслідком довголітньої праці на під-

ставі широко використаної літератури.

Перший розділ її дає характеристику Данила Апостола та відомості про його походження. Другий розділ зв'язує добу гетьм. Данила Апостола з добою гетьм. Ів. Мазепи і дає характеристику гетьманування Івана Скоропадського. В своїй монографії Б.Д. Крупницький дав широко zakresnu картину соціальних, економічних та культурних відносин за гетьманування Данила Апостола, і на цьому тлі малював постать гетьмана і ті політичні умови, які створилися для України за його часів. З-під пера Б.Д.Крупницького з'явився образ гетьмана, до наших часів мало відомий не лише широким колам українського громадянства, а навіть історикам. Він не ідеалізував Данила Апостола; з повною об'єктивністю історика вказував його помилки, хиби його правління, негативні риси його вдачі, але понад усе ставив він те, що гетьман "належав до рішучих автономістів - державників України" ... "доля України лежала йому на серці і він присвятив їй свої сили і як воєк, і як адміністратор" ^{41/}. Після Ів. Мазепи, - каже він далі, - вся політична боротьба пересунулася на лінію внутрішнього фронту. Захист інтересів автономної гетьманської держави, її прав і привілеїв, займав перше місце і залишав усі інші інтереси далеко за собою ... В тому, що "ця державність трималася ще і в другій половині XVIII ст. і що завдяки цьому процес нівеляції, вирівнювання України на кріпацьку Росію, затримався ... в цім немала заслуга Апостола яко гетьмана" ^{42/}, - цими словами закінчує автор свою монографію, і цей висновок його покриває всі хиби, помилки й провини Данила Апостола і як гетьмана, і як людини. Треба мати на увазі, що Б.Д. Крупницький був не лише першим дослідником цієї доби, але й те, що монографія його залишається до наших часів єдиним науковим дослідженням, присвяченим Данилові Апостолові...

Останні слова монографії були зв'язком між цією працею й іншою - дослідженням доби гетьмана Кирила Розумовського. Воно було пляновано давно; в 1952 та 1953 роках справа нібито набувала реальності: субсидія Б.Д. Крупницькому стояла в пляні діяльності американської Рокфелерівської інституції, що дало б йому можливість поїхати до Парижу для праці в архівах, проте

на початку 1953 року стало відомим, що коштам дано інше призначення /лист 25.II.1953 р./. Невідомо, чи була така можливість в наступних роках, але стан здоров'я його настільки погіршився, що виключав усяку можливість такої подорожі. Від широких плянів, які, на превеликий жаль, не здійснилися, залишилася невеличка стаття, присвячена Кирилові Розумовському ^{43/}.

Перелічені вище праці, що охоплюють час з Хмельниччини і до ліквідації гетьманату, можна об'єднати в один великий цикл Гетьманської Держави, їх об'єднує ідея Незалежної Української Держави. В Енциклопедії Українознавства в українській та англійській мовах Б.Д. Крупницький дав нарис цілої доби Гетьманщини.

Свого роду завершенням цього циклу можна вважати невеличку розміром, але цікаву змістом статтю Б.Д. Крупницького: "Гетьмани і православна церква в Українській Державі XVII-XVIII ст." ^{44/}. Автор зв'язує в єдиний комплекс гетьманський уряд і Церкву. "Стояти на чолі, бути головою нації, означало й мати обов'язки супроти своєї Церкви. Церква була дуже важливим членом національного організму. Державні інтереси України наказували гетьманам підтримувати Церкву". Так починає він статтю. Він дає стислий огляд взаємовідносин між гетьманами і Церквою і приходять до висновку, що становище Української Держави і Української Церкви були весь час пов'язані: часи занепаду гетьманської влади позначилися занепадом Церкви і навпаки - з часом піднесення гетьманської Держави помічалось піднесення Української Церкви. Прикладами занепаду була доба гетьмана Івана Брюховецького, коли вперше реально постала ідея підкорення Української Церкви московському патріярхові, що довершено за Івана Самойловича в 1685 році. Так само занепадом для Церкви було гетьманування Івана Скоропадського, коли, після скинення царем митрополита Йоасафа Кроковського /1718/, на деякий час не було навіть митрополитів київських. Навпаки - піднесення гетьманської держави завжди супроводилося піднесенням Церкви, - так було за гетьманів Богдана Хмельницького та Ів. Мазепи.

Цією статтею Б.Д. Крупницький дав останню рису в характеристиці гетьманської доби: побожність гетьманів, спільну для них опіку над Церквою.

До цього циклу можна віднести кілька статей, присвячених Запорозькій Січі та нарис "З приводу 400-ліття Козацької флоту - чайок" ^{45/}.

Ми не будемо зупинятися на всіх працях Б.Д. Крупницького. Серед них заслуговують на особливу увагу цикл статей, присвячених спогадам про ряд істориків: Д.І. Дорошенкові, В.К. Липинському, Н.Д. Полонській-Василенко, В.П. Петрову. Всі вони мають в собі цінні автобіографічні риси, а деякі позначаються глибоким почуттям. Так від статей-спогадів про Д.І. Дорошенка віє сердечним теплом, глибокою пошаною і вдячністю учня своєму вчителеві та "духовному батькові", як називав він Д.І. Дорошенка. До цієї групи можна віднести цікаві спогади про Київський та Берлінський університети та їх професуру.

З перших років своєї наукової діяльності Б.Д. Крупницький почав цікавитися історіографією: перша значна наукова праця - докторська дисертація - була присвячена історіографічному питанню / І.Хр. Енгель/. Остання праця, що подається тут, теж присвячена історіографії. В цілому понад половина всіх праць Б.Д. Крупницького присвячена питанням історіографії. Вони дуже цікаві вже тим, що автор виявляв у них широту своїх наукових інтересів, величезну ерудицію, добре знайомство з чужинецькою літературою. Багато уваги приділяв він історіографічним дослідженням праць видатних істориків України доби її Відродження: М.П. Драгоманова, М.С. Грушевського, Д.І. Дорошенка, В.О.Біднова, В. Липинського. Кілька праць було присвячено видатному творчості XVIII-XIX століття "Історії Русов": його цікавило питання походження "Історії Русов" і ідеологія автора. В одному з останніх листів він писав з приводу видання українського перекладу "Історії Русов" під редакцією проф. О.П. Оглоблина: "Проф.Оглоблин на правду доконав добре діло і прислужився нашим історикам, видавши "Історію Русов" в українському перекладі" /14.III.1956/.

Його цікавила зокрема історіографія, зв'язана з добою гетьманства, і цій історіографії присвятив він багато уваги. Дві праці останнього року життя проф. Б.Д. Крупницького присвячені історіографії Мазепинській та Мазепіані в закордонних архівах ^{46/}.

Від 1941 року коло історіографічних спостережень Б.Д.Круп-

ницького поширюється на Советський Союз ^{47/}. З того часу він почав звертати все більше уваги на підсоветську історичну літературу і дав кілька дуже цікавих оглядів. Два з них - "Хмельниччина і советська історіографія" та "Мазепа і советська історіографія" вже згадувалися вище. На цих прикладах видно, як глибоко і цікаво підходив він до теми, беручи до уваги і передсоветську історіографію, і ті загальні умови советського життя, в яких виникали ті, або інші проблеми та їх трактування.

За останні роки Б.Д. Крупницький все більше захоплювався студіями історіософiчного характеру. В листі своєму з приводу стипендiйної праці для Osteuropas Institut писав він так:

"Моя праця історіософiчна. Тому мене в першу чергу цікавлять ідеї, настрої, методи нового покоління істориків, їх зв'язок і залежність від "старшого брата", роля Академії і нових державних університетів в дослідженні історії і т.д., і т.д. А звичайно ґрунт для цього дає історіографія" /10.II.1954/.

Дійсно, серед статей Б.Д. Крупницького багато присвячено питанням методології, спеціальним моментам у національній характеристиці українців, особливостям української культури, проблемам авторитету і свободи тощо. Він охоче порівнював минуле й сучасне і шукав у них елементів, що об'єднують їх; він порівнював основи духової культури України з європейськими, шукав основи європеїзму України; його цікавили питання співвідношень "Заходу" і України, і до цього питання він повертався не один раз.

Дуже цінна одна з останніх праць Б.Д. Крупницького, власне - збірка раніш виданих статей, але систематизованих, іноді перероблених, зв'язаних в одно логічне ціле новими статтями. В такому вигляді ці статті мають характер не збірника, а великої монографії і цей збірник набуває значення підсумків історіософiчних поглядів автора. Це "Основні проблеми історії України".

Збірник починається оглядом "звичайних схем" історії російської і української. Автор слушно зауважив, як схема російської історії веде початок від М. Карамзіна; це теорія послідовного переходу центру від Києва; в середині XIX ст. цю теорію підсилив М.П. Погодін, який твердив, що Київщина в X-XII ст. була заселена великоросами. Цікаве явище: поволі схема М.С. Грушевсько-

го, що була нищівною критикою російської схеми, тим, що доводила незалежність історичного процесу України від Москви, здобувала визнання серед неукраїнських істориків: Е. Пресняков^{48/}, за ним М. Любавський^{49/}, нарешті В. Пічета^{50/} встановили, що масового припливу населення з України на північ не було, що до XII ст. / до Юрія Довгорукого/ в Ростовській та Володимиро-Суздальській землях вже було слов'янське населення, що слов'янська колонізація йшла з земель новгородських, псковських, кривичських. Проте, за советських часів, історіографія робить значний крок назад: знов почали вести історію Росії від Києва; в останні часи в творах Панкратової видно намагання зробити Росію спадкоємницею всіх видатних культур усього світу.

У зв'язку з питанням схем висуває Б.Д. Крупницький нову спробу періодизації історії України. Це питання давно вже хвилювало його: ще в 1947-1948 роках пропонував він скликати спеціальний конгрес УВАН для обговорення питання періодизації. Цього не сталося - і він сам склав таку періодизацію.

"Я певен, що схема у високій мірі недосконала. Тому я і назвав її спробою. Основним залишається: чи триматися одного принципу і за цим принципом будувати схему, чи дозволити собі комбінацію кількох принципів ... і тим самим помішання їх, яке робить схему скомплікованою і може, навіть, досить невиразною", - писав він, маючи на увазі останню схему проф. Л.Окіншевича^{51/}.

Виходячи з критики цієї схеми, він подає таку спробу схеми: 1/ Предісторія України; 2/ Князівсько-земські часи; 3/ Українські землі в складі литовсько-руської держави; 4/ Україна-колонія шляхетської Польщі і козацький рух; 5/ гетьманська держава 17-18 ст. і етапи її розвитку як станової держави; 6/ Україна під Росією і Австрією і національний народницький рух 19 ст. 7/ спроби розбудови української державності в 20 ст. в умовах новітнього колоніального пригнічення^{52/}.

Наступний розділ, присвячений питанням фєвдалізму /автор рішає його негативно для княжої доби/, має характер полеміки з німецьким вченим Отто Гінце^{53/}, який висловив думку, що фєвдалізм " упершу чергу є реформою цілої мілітарної конструкції держави". Він є властивий всім народам, але в повному вигляді був,

крім германо-романських держав, у Японії, мусульманських країнах і Росії. Це твердження щодо Москви рішуче відкинув Б.Д. Крупницький^{54/}.

Дуже важливий розділ присвячений проблемі української держави. Як завжди, Б.Д. Крупницький уважно і об'єктивно переглядав джерела української історії і прийшов до висновку, що в історії гетьманської держави переважали республіканські моменти. В основі Хмельниччина була народною революцією, що об'єднала всі сили народу. В протилежність французькій революції, вона творила не окремих вільних людей, а вільні стани: але згодом селянство та козацтво збідніли; рівнобіжно зросло значення старшини. В наслідок того в XVIII ст. Україна опинилася в такому ж стані, як більша частина Європи. Б.Д. Крупницький не погоджується з рішучим висновком проф. Л. Окіншевича про два типи державної влади: в той час як гетьман Ів. Виговський та гетьман Петро Дорошенко були носіями республіканського типу держави, гетьман Богдан Хмельницький, гетьман Ів. Самойлович, Ів. Мазепа - монархічного^{55/}. Б.Д. Крупницький підходить обережніше: в історії і Богдана Хмельницького, і Івана Самойловича, і Івана Мазепи він зазначає, юридично вище за владу гетьмана завжди визнавалася влада Генеральної Ради: їй належало право не лише обирати гетьмана, але й право "скидати" його; це право з часом було обмежене, але не скасоване. В XVIII ст. сталося інакше: верховною владою стала влада гетьмана; генеральна рада перетворилася на номінальну, але фактичну силу гетьманам XVIII ст. давали царі. "Чужий монархічний принцип не міг замінити свого", - писав він. "Виборчий самоуправний принцип втратив силу в Україні, але це використала вже чужа монархія - московська". Загальні висновки його: "гетьман - своєрідний президент республіки, але з правами, в яких помішані республіканські ознаки з монархічними", - так Б.Д. Крупницький наближається до формулювання проф. А. Яковлева^{56/}. Думки Б.Д. Крупницького дуже цікаві: власне, він вносить цілком нову ідею в старі поняття - "традиції" і "поступу": українська гетьманська традиція веде до республіки, в той час як поступ - до монархії.

Велику увагу приділив Б.Д. Крупницький проблемі сучасної

української державности. Він підходив до роз'язання її шляхом виявлення думок представників XIX та XX ст. З XIX ст. він зупиняється на поглядах "бездержавника" М. Драгоманова, стисло формулюючи його погляди як тезу: "через чужу державу - до власної нації". В чужих державах /власне - Російській/ пропонував проф. М. Драгоманов співпрацю з ліберальними, соціалістичними, революційними елементами; щоб росіяни не бачили небезпеки з боку українців, рекомендував М. Драгоманов "методу прихованих цілей" і перенесення справ на загальну політичну базу. Це приводить М. Драгоманова до ідеї федерації, в цьому він має почасти спільне з проф. М. Костомаровим; у М. Драгоманова зникла ціла ідея України, її заміняла федерація українських земель^{57/}. Взагалі, - писав Б.Д. Крупницький, - в XIX ст. не було чітких виразних ідей про націю, бо народники мало цікавились нею. Лише в XX столітті "питання нації і держави було поставлене в уся ширину, ясно і виразно". Тут перед Б.Д. Крупницьким встають ідеї видатних істориків-державників: В. Липинського та Ст.Томашівського; формула проф. Вячеслава Липинського - через державу до нації, формула проф. Степана Томашівського - через націю до держави. В обох промовляють обставини, в яких формувалися їх світогляди: В. Липинський бачив Наддніпрянську Україну, де ідеї національні розвивалися дуже повільно. Для Ст. Томашівського - галичанина, досвід показував, що в Західній Україні процес національної свідомості йшов дуже успішно і там можна було твердити, що ставши нацією - створять і державу. Сам Б.Д. Крупницький в цьому розходженні став на бік В. Липинського: "Через власну державу процес становлення нації і ліпше забезпечений і проходить значно скоріше"^{58/}.

Б.Д. Крупницький ставить питання про суть і характер націоналізму; від інтернаціоналізму М. Драгоманова доходить він до його протилежності - націоналізму Дм. Донцова; він більше зупиняється на ідеї "територіального патріотизму" В. Липинського; для В. Липинського не існувало різниці між чужинцями і нечужинцями: хто сидить на землі, території - рівно є патріот своєї землі. Б.Д. Крупницький дає історичне пояснення походження цього погляду В. Липинського: це була реакція на те, що образ на-

ції і національної еліти, що склався в ХІХ ст. і виявив себе в переживаннях України 1917-21 рр., себто часів, коли за українця вважали лише того, хто належав до Товариства, до свого роду Ордену, Запорозької Січі. Таке звуження поняття "українець", звичайно, було шкідливим, і проти цього виступив В. Липинський. Б.Д. Крупницький відзначає як позитивне явище - намагання гетьманського уряду притягти всіх мешканців України до будови української держави і нації, хоч тут було "не без дуже прикрих помилок" ^{59/}. Він зупиняється ще на формі патріотизму Ю.Липи, який називає "біологічним, расовим", в протилежність територіальному патріотизмові В. Липинського. Але в проблематиці В. Липинського випадає народ, нація ^{60/}. Не роблять спроби довести до синтезу поняття народу, нації і землі й націоналісти: єдиний з націоналістів, Ю.Бойко, вводить у поняття нації також спільність території ^{61/}. В загальному підсумку Б.Д. Крупницький надає націоналізмові великого значення: "Ніхто не в стані так швидко і легко завойовувати етнографічну масу і зробити з неї борців за своє національне "я", як модерний націоналізм", але в ньому є велика небезпека. Ця небезпека лежить в заміні патріотизму націоналізмом, і в цьому націоналізм подає руку інтернаціоналізмові. В цьому разучий приклад подає Советська Росія. Б.Д. Крупницький відзначає парадоксальний тон модерного націоналізму: "не любити своє, а ненавидіти щось чуже! ... а потім це ненависництво переноситься і на членів власної нації, на тих, кого вважають за "зрадників" ^{62/}.

Питання про націю, націоналізм, патріотизм приводять Б.Д. Крупницького до питання про співвідношення між масами народу та владою, свободи й авторитету. Тут протиставляє він Г. Шевчука з його "теорією малої людини" ^{63/}, яку називає Б.Д. Крупницький "неонародницькою", як реакцію проти Д. Донцова з його "расою панів", "орденом", "елітою", що він протиставляє "касті свинопасів" та "гречко́сіям" ^{64/}. Спробу синтезу бачить він у В.Липинського ^{65/} в його формулі: "вся влада - монархові, вся свобода - українському народові"; але Б.Д. Крупницький не погоджується з ним: принцип необмеженого авторитету згори й необмеженої свободи знизу ледве чи можна здійснити. Заслуга В. Липинського в то-

му, що він звернув увагу на потребу органічного зв'язку еліти /хоч значення інтелігенції у нього недооцінено/ з народною масою. Не важно, - писав Б.Д. Крупницький, - будемо ми мати прогресивну монархію /"трудова" за В. Липинським/, чи республіку, - важно, щоб провід спочивав у руках людей, які мають органічні зв'язки з масами ^{66/}. Але з усіма обмеженнями Б.Д. Крупницький підтримує формулу В. Липинського - авторитет "згори" і свободу "знизу" ^{67/}.

Ми не зупиняємось на питаннях впливу території України /проблема лісу, степу і моря/ в формуванні української нації та колонізації /український колонізаційний напрям і теорія М. Драгоманова/, хоч обидва трактується дуже цікаво, - і переходимо до культурних проблем.

Б.Д. Крупницький дав стислу, але яскраву картину тієї високої культури, якою могла пишатися Україна XVII-XVIII ст., коли її проміння розходилися по всьому сході Європи, коли Київська Академія стала "неначе головною учительською семинарією і постачала вчителів на всю Росію". Це була експансія з власного політичного і разом культурного осередку.

"Нашими предками оригінально перероблена і до висот піднята барокова культура посидала свої здобутки в усі кінці східного та південно-східного європейського світу" ^{68/}.

Проте, щодо Росії, Крупницький вважає, що не сама Україна впливала на творення російської культури: в цьому брали участь і Західня Європа, й інші народи, що входили до складу Російської імперії. Україна переживає в XVIII ст. тяжкий процес обмеження державно-автономного життя; молодь шукає інших шляхів і охоче переходить до столиці, - зокрема це характеристичне для XIX століття. Дехто з них повертався в Україну, але то були оди-ниці; більша частина зв'язала свою працю в Росію і український народ тратив свою еліту, свою інтелігенцію, з її мистецтвом, наукою, літературою. В XIX ст. український народ стає селянським народом. Народжується нова інтелігенція, переважно з дрібного шляхетства, почасти з різночинців та духовенства, яка бере на себе місію народництва під гаслом "в народ"! Починається ідеалізація народу: література, театр, вся культура набула сутонарод-

нього, простонароднього етнографічного відтинку. З початком ХХ-го ст. помітна реакція в сторону європеїзму - творчість Лесі Українки з її шуканням європейських чи вселюдських тем ^{69/}.

Питанню "європеїзму" України Б.Д. Крупницький присвятив багато уваги. В кількох статтях і розділах своїх праць згадує він цю тему, але докладніше розглядає це питання в спеціальному нарисі: "Історичні основи європеїзму України". Він підходить до питання історично: розглядає самі поняття термінів "Європа" і зокрема - "Східня" та "Західня" Європа. Щодо України - вона самим фактом хрещення від Візантії вирішила наслідок боротьби за неї між Європою і Азією - вирішила на користь Європи. "Християнська Русь увійшла до духової родини європейських народів і прийняла участь в їх цивілізаційному процесі". Але, - писав він далі, - Україна підтримувала зв'язки з Західньою Європою. З ХІ ст. її зв'язки зі Сходом і Півднем поволі уриваються, а натомість збільшуються зв'язки з Заходом, зокрема, коли Галич-Львів заступили Київ. Він підкреслив, що намічається поділ: Суздальщина - Московщина ідуть на Схід, Україна - на Захід ^{70/}.

Він спиняється на становищі церкви: православна Церква в Україні набула нових форм / виборність перш за все/, які "цезаро-папистична" Москва вважала за щось чуже. Навіть запрошених до Москви вихованців Київської Академії трактували як "папешників"; важливим вважає він те, що українські вчені богослови принесли до Російської імперії витвори Заходу - чи то католицький напрям /Ст. Яворський, Ф. Лопатинський та інші/, чи то протестанський /Ф. Прокопович та інші/.

Переглядаючи основні факти минулого, В.Д. Крупницький порівнює їх із Західньою Європою ; так бере він, за Драгомановим та Окіншевичем козацьку раду і парламент; "послушенство" в монастирях, ренесанс, реформацію і барокко; раціоналізм /"Історії Русов"/ і романтику /Кирило-методіївці/. "Западниками" були М. Драгоманов і В. Антонович, що вели полеміку між собою. "Сфера західноєвропейського культурного життя була природною сферою і для України. Нахили в Україні були завжди постійними: свідомо чи підсвідомо, ми йшли шляхом, спільним з Західньою Європою, хоч Україна і лежала на окраїні західноєвропейського світу". Так було -

"свідомо чи несвідомо - ми, українці, жили спільним культурним життям з Західною Європою". Не так може бути в майбутньому: в умовах становлення на Сході окремого континенту з деевропеїзаторськими, самобутніми тенденціями - вся етнографічна Україна стоїть перед поважними небезпеками ^{71/}.

Зовсім інше бачить Б.Д. Крупницький в історії Москви. Там відзначає він постійну, послідовну боротьбу з західними впливами. Вся політика її, вся історія пішли б іншими шляхами, якби в Москві зрозуміли були значення Хмельниччини і пішли на співпрацю з Україною. Між тим якраз Україна стала в XVII ст. містком, культурним посередником між Москвою і Заходом, проте і в XVII ст. московське громадянство ставилося до української, власне європейської, культури неприхильно. Європеїзація ця не була глибокою; Крупницький підкреслює різницю між європеїзмом України і поверхово-зовнішньою "європеїзацією" Росії. На перешкоді європеїзації стала експансія на Схід, що мала традиційний характер, - в той час, як рух на Захід мав штучний характер; приєднання Фінляндії, Прибалтики, Польщі, - що поширило російські кордони на захід, - не вплинуло на політичну або духову структуру: Москва виконувала тут лінію централізації та русифікації. Поява двох напрямків в XIX ст. - західників та слов"янофілів - по суті не була істотною. У західників було замало оригінального, вони лише використовували уривки думок західних філософів; слов"янофіли обмежувались ідеями православ'я, народности, общини, додаючи самодержавіє. Кінець-кінцем слов"янофіли перейшли на прославлення старої Москви й не числилися з чужонаціональними елементами, що входили до складу Росії.

Советська Росія спочатку вступила на шлях західників, перерахувавши одну з основних європейських соціальних течій XIX-XX ст. - марксизм. Але цей марксизм набрав специфічних рис - російської ментальності з її формалізмом, буквоїдством і своєрідною діалектикою ^{72/}.

Але це "західництво" тільки зовнішнє. Росія вибрала шлях не на Захід, а на Схід. "Західництву" цьому протирічать постійні думки про "гнилий Захід", заяви про світову місію "вибраного" російського народу, намагання не наближатися до Заходу. Сього-

часна Росія вважає себе за досить сильну, щоб стояти на власному ґрунті. Б.Д. Крупницький цитує слова п. І. Вовчука:

"Діячі російської прогресивної культури вклали в свідомість російської суспільності віру в велику будучність Росії, переконання, що російський народ в стані створити таку ж сильну, коли не сильнішу, духову і матеріальну цивілізацію, яку створили західноєвропейські країни. Советська Росія почала висловлювати претенсії на провідництво світом не лише політичне, але й духове, цивілізаційне, культурне" 73/.

Помічається відворот від Заходу, систематична, свідомо, послідовна політика відчуження від Заходу 74/.

Переходячи до сучасності, Б.Д. Крупницький спиняється на модних течіях, що характеризують нашу добу на Заході; на екзистенціалізмі, оскільки одна течія екзистенціалізму має на увазі вільну людину, друга - сартрівська - говорить про суверенну людину, що творить сама з себе, що не має підпертя. Екзистенціалізм не шукає вічних правд, він цікавиться ними лише в зв'язку з людиною, він виходить не від об'єктів /суттей, ідей/, а від суб'єктів - людини.

Цей атеїстичний сартрівський екзистенціалізм для українців чужий. Український світогляд примиряє, а не загострює, і прагне до гармонії, при тому він глибоко християнський. Сковорода прагне до синтезу християнства з античністю; автор "Історії Русов" - християнства з раціоналізмом; Костомаров в "Книзі Битія" - християнства з лібералізмом XIX ст. Навпаки - християнський екзистенціалізм, представником якого є Романо Гвардіні, є

"...світовідчування через призму серця. Людина реагує на святі Господні правди ... не стільки почуттям, як таким, а духом. Тут багато такого, що ворушить співгармонійні струни української душі" 75/.

Екзистенціалізм є протестом на придушення людини націонал-соціалістичним тоталітаризмом. І християнський екзистенціалізм, і атеїстичний /сартрівський/ - обидва проповідують самовартість людської особистості, принцип людської гідності, право людини на свободу, - писав він далі.

Головне питання, яке ставив він:

"...як реагує український духовий тип на проблематику сьогоднішнього часу ... В основі своєї світлий, життєстверджуючий і гармонійний український духовий тип навряд чи сприйме певні риси екзистенціалізму, особливо сартрівського вислову. Скорше сприйме він філософію серця, яка була здавна висловом його власних душевних переживань".

Б.Д. Крупницький відмічає розгубленість Заходу, його шукання нових шляхів, бажання створити нову людину, оновлення людини. Життєві філософії Дільтея або Бергсена - вислови того ж шукання нової, живої, вільної людини зі свідомістю своєї людської гідності, з серцем, відкритим ближньому, з умінням відчуття повноту життя. Філософія зливається з благодійністю; новий термін - "Люди доброї волі" завоював права горожанства цілої Європи. Помічається оновлення християнського духу у Франції, в Англії.

Виразну тенденцію до оновлення нації помічає автор і в українців /Д. Донцов, М. Хвильовий/; оновлення еліти /Б. Липинський/; оновлення партій /Ю. Дивнич/. У нас теж іде боротьба не за правди, а втілення правд.

Дуже цікавий загальний висновок, який зробив автор з своєї книги, зо всіх своїх розкиданих у ній думок: Україна не повинна вагатися між Заходом і Сходом. Вона була й повинна бути синтезою між Заходом і Сходом, вона повинна не лише передавати, а й творити з свого західницького духу, - це є гасло, що має присвічувати українській еліті. Схід для України не може існувати, він знищений, бо советський терор знищив живу, творчу думку. Росія сьогодні репрезентує лише техніку, духово вона не має чим жити ... А якщо не Росія, то залишається Китай з його запозиченим з Росії комунізмом: чи дасть він ідею ? ^{76/}

Б.Д. Крупницький твердить, що європейський духовий струм і сьогодні ще являється головним, основним світовим струмом. Треба сказати, що поняття "Європи" тлумачить він поширено на Америку, Австралію, Африку. Смерть Європи буде означати, що в світі зникне те світло, місце якого нема кому заступити. Тому і українці не повинні відділятися від неї. Навпаки - Україна повинна виконувати свою велику місію - бути західником на Сході. Її ролля величезна:

"... на Україну оглядаються - коли іде мова про свої національні права - і советський Захід, і советський Схід: не тільки литовці, естонці тощо, але й грузини, армяни, азербайджанці, або тюрки далекого Сходу і Середньої Азії ... Вони чекають на творче європейське слово, на ініціативу від цієї найбільшої неросійської республіки, і це слово може їм дати тільки творча європейська Україна, Україна жива і активна, свідома своїх завдань і своїх можливостей. Чи не та Україна, що перейшла сьогодні на еміграцію, внутрішню і зовнішню?" 77/.

Такий зміст цієї книги 78/. По можливості ми докладно зупинилися на деяких сторінках її поперше тому, що вона об'єднала значну частину останніх праць покійного історика; в цих працях він, хворий, вкладав своє "я", свою душу. Це не праця над новими джерелами, яку так любив він. Це - заглиблення в минуле, це - намагання знайти філософську відповідь на різні питання, знайти пояснення того, що було, а почасти - дати ключ наступним дослідникам. Подруге - зупинилися ми на цій книзі тому, що в ній, більше ніж в інших працях, відбилася особистість автора, його власний підхід до історії, його розуміння характеру українського народу, який дасть можливість ліпше розуміти інші твори автора. В цій книзі відзеркалюється глибокий патріотизм Б.Д. Крупницького, любов до рідного народу і та глибока релігійність, яка служила доровказом для нього.

Підводячи підсумки праці бл.пам. Бориса Дмитровича Крупницького, не можна оминати ще однієї галузі, в якій заслуги його перед українською наукою та культурою дуже великі: це є галузь пропаганди української науки перед чужомовними читачами. Мало хто з українських істориків так багато друкувався в чужих мовах - англійській і головним чином у німецькій - як Б.Д. Крупницький. З бібліографії його творів видно, як багато було таких праць - біля 25% усіх творів. Вище було вже зазначено, що перша праця Крупницького буда видана в німецькій мові. Після того він брав участь в ряді німецьких часописів; крім того Український Науковий Інститут у Берліні видавав частину своїх праць німецькою мовою. Серед цих німецьких видань Б.Д. Крупницького найбільшими були - "Гетьман Мазепа і його доба" і "Історія України". Остання книга витримала два видання і відіграла значну роль в справі

ознайомлення німецького читача з правдивою історією України, написаною на підставі об'єктивного дослідження джерел та літератури.

Значення Б.Д. Крупницького, як історика України, дуже велике. Значення це збільшується ще тим, що він невпинно у всіх своїх творах працював над питаннями, зв'язаними з Українською Державою, вільною і незалежною, яку може будувати тільки вільна людина, свідомо своєї національної гідності. Мало хто на еміграції з таким об'єктивізмом, озброєний науковим методом, послідовно і систематично боровся з фальшуванням історії в со-ветській науці.

Тепер, коли життя і наукова діяльність Б.Д. Крупницького відійшли в минуле, стали об'єктом історії, - можна сказати, що на ньому з виключною силою відбилися всі ті ненормальні, трагічні умови часу; еміграція, тяжкі матеріальні умови, праця не зламала його духу, як не зламала його жорстока, невилікувальна хвороба. До останнього дня свого життя мріяв він про Україну, про працю над її історією, і ця праця заглушала фізичні страждання. Прикутий до ліжка, ізольований від українського суспільства, аналізує він й вивчає через "призму серця" "український світогляд, що прагне примиряти, а не загострювати, прагне до гармонії, при тому глибоко християнський", якому чужі і ворожі атеїстичні теорії.

Проф. д-р Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО.

Бібліографічний показник

1/ За ці відомості з приводу родини та гімназіяльних років Б.Д. Крупницького складаю щирю подяку його вдові, пані М. Крупницькій;

2/ Б. К р у п н и ц ь к и й . З студентських спогадів історика. "Україна", Париж, 1951, ч. 6, стор. 446, 447, 449; 1952 р. ч. 7, стор. 530;

3/ Б. К р у п н и ц ь к и й . Д.І. Дорошенко /Спомин учня/. Науковий Збірник УВАН, Нью-Йорк, 1952, ч. I, стор. 10.

4/ Згадуючи гурток, автор помилково датував заснування його 1913 роком; він був заснований ще в 1903 році. "Україна" 1951, ч. 6, стор. 446;

5/ Б о р и с К р у п н и ц ь к и й . З студентських спогадів історика. "Україна", Париж, 1952, ч. 7, стор. 526;

6/ Б о р и с К р у п н и ц ь к и й . Д.І. Дорошенко. /Спомин учня/. Науковий Збірник УВАН, Нью-Йорк, 1952, ч. I, стор. 9

7/ Б о р и с К р у п н и ц ь к и й . Науковий Збірник, I, стор. 10;

8/ Б. К р у п н и ц ь к и й . "Україна", 1952, ч. 7, стор. 526;

9/ Там же, стор. 527-529;

10/ Там же, стор. 529-530;

11/ Там же, стор. 531 ;

12/ Науковий Збірник УВАН, I, стор. 11-12;

13/ Там же, стор. 13-14;

14/ Там же, стор. 14;

15/ Там же, стор. 14-20;

16/ Б . К р у п н и ц ь к и й . Мої спогади про В. Петрова. "Україна", ч. 9, Париж, 1953, стор. 730-736;

17/ О л е к с а В і н т о н я к . Пам"яті визначного українського історика. "Український Самостійник", 1956, 24 червня, ч. 46;

18/ Дружні відносини цих трьох істориків викликали навіть жартівливу назву їх - "три мушкетери", - яку дуже любив вживати в листах Б.Д. Крупницький. В присвяті Н. Полонській-Василенко книги "Гетьман Данило Апостол" Борис Дмитрович написав: "... в знак широї приязні від одного з "трьох мушкетерів". Міттенвальд, 12.10.1949;

19/ Л. Б а ч и н с ь к и й . На свіжу могилу. Спогад про

XXXIII

проф. д-ра Бориса Крупницького. "Свобода", 1956, ч. 113, 15 червня;

20/ Починаючи з 1947 року, головним джерелом викладу є листи Б. Д. Крупницького до автора; число цих листів 90 і вони охоплюють час від 20.IV.1947 до 21.V.1956. Покликання в тексті на дати, що подаються в дужках, стосуються цих листів;

21/ Надруковано в "Українському Літописі", т. I;

22/ Надруковано в Науковому Бюлетені Науково-Дослідчого Інституту при УТГІ, Мюнхен, 1954, ч. 39-40;

23/ З персонального листа до автора;

24/ Праці Українського Наукового Інституту, Варшава, 1938, т. 48, стор. 251;

25/ В німецькій мові: " Forschungen und Fortschritte, Berlin, 1933, № 17; в українській: Праці Україн.Наук.Інст., Варшава, 1938, т. 46;

26/ Там же, т. 46;

27/ Нікандр Васильович Молчановський за політичні справи був засланий на Сибір. Там познайомився з графом О.Ігнат'євим, генерал-губернатором Сибірським, який оцінив його видатні здібності. Призначений на генерал-губернатора "Південно-Західного Краю", Ігнат'єв привіз Н. Молчановського до Києва. З того часу до самої смерті - в 1905 році - Молчановський був правителем канцелярії генерал-губернатора. Широкий українець, він завжди вмів користуватися своєю становище на підтримку українських справ. Писав небагато в "Кіевской Старине" /див. Н. Полонська-Василенко. Цензурові утиски на Україні. "Україна", Париж, 1952, ч. 7, стор. 514/.

28/ Праці Україн.Наук.Інст., Варшава, 1938, т. 42, стор. 251;

29/ In Auftrage der Ukrain.Wiss.Inst.in Berlin. Verlag Otto Harrassowitz, Leipzig, 1942, S. 260;

30/ Мазепа в світлі психологічної методи. Авґсбург, 1949, стор. 11;

31/ Там же, стор. 7-10;

- 32/ Український Збірник, вид. Інституту для вивчення СССР Мюнхен 1955, книга 2;
- 33/ Український Збірник, Мюнхен, 1955, книга 3;
- 34/ Там же, стор. 83;
- 35/ "Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії 1648-1654", Київ, 1940;
- 36/ "Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В трех томах. Москва, 1954;
- 37/ Б. К р у п н и ц ь к и й .Український Збірник, кн.3, стор. 89;
- 38/ Там же, стор. 94;
- 39/ "Українська політика середини XVII ст. і Швеція. "Науковий Бюлетень Науково-Дослідного Інституту при УТГІ, Мюнхен, 1954, ч. 39-40, стор. 5-9;
- 40/ Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург, 1948;
- 41/ Там же, стор. 175;
- 42/ Там же, стор. 183;
- 43/ Календар-Альманах на 1948 р. Авгсбург-Мюнхен, 1948;
- 44/ Віра і Знання. Праці Науково-Богословського Інституту УПЦ в ЗДА, ч. I, Нью-Йорк, 1954;
- 45/ Українські Вісті, Новий Ульм, 1949, чч. 93-96;
- 46/ Українська Літературна Газета, ч.ч. 2,3,5, 1956 ;
- 47/ Die Ukrainische historische Wissenschaft in der Sovjet Union. 1921 - 1941 Jahrbuecher v. Geschichte Osteuropas, Breslau, 1941, No.2-4, S. 125-151;
- 48/ Образование великорусского государства. 1920, Петербург.
- 49/ Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение центра.1929;
- 50/ Очередные вопросы белорусской историографии. 1922;

- 51/ Основні проблеми історії України. Мюнхен, 1955, стор. 27;
- 52/ Там же, стор. 26;
- 53/ Суть і поширення фєвдалізму, 1939;
- 54/ Основні проблеми, стор. 55;
- 55/ Історія українського права, стор. 87;
- 56/ Основні проблеми, стор. 50-51;
- 57/ Там же, стор. 59-60;
- 58/ Там же, стор. 62;
- 59/ Там же, стор. 65-68,
- 60/ Там же, стор. 73;
- 61/ Ю. Б о й к о . Проблеми історіософії українського націоналізму. На чужині, 1950, стор. 10-11;
- 62/ Б.К р у п н и ц ь к и й . Основні проблеми ... стор.77;
- 63/ Г.Ш е в ч у к . Її величність - маленька людина. Українські Вісті, 1948, ч. 53;
- 64/ Д.Д о н ц о в . Дух нашої давнини. Прага, 1944;
- 65/ Б.Л и ш и н с ь к и й . Листи до братів хліборобів.Відень, 1926;
- 66/ Б.К р у п н и ц ь к и й . Основні проблеми ... стор. 96-104;
- 67/ Там же, стор. 107;
- 68/ Там же, стор. 139;
- 69/ Там же, стор. 143-149;
- 70/ Там же, стор. 157;
- 71/ Там же, стор. 164-167;
- 72/ Там же, стор. 175-177;
- 73/ Ленінізм і прогресивна російська культура XIX ст. Берлін, 1946, ч. 2;

74/ Б.К р у п н и ц ь к и й . Основні проблеми ... , стор.
173-179;

75/ Там же, стор. 198-201;

76/ Там же, стор. 214-215;

77/ Там же, стор. 216-217;

78/ В.М а ц я к . Пам"ятник триваліший від криці. "Укра-
їнський Самостійник", 1956, ч. 33;

3. Праці Б.Крупницького

1. Johann Christian v. Engel und die Geschichte der Ukraine, Berlin, 1931, 53 S.;
2. Карл XII і Петро I при Полтаві і над Прутом. Літер.-Наук. Вісник, Львів, 1931, т. 106, стор. 625-654;
3. J. Chr. Engels Geschichte der Ukraine. Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlicher Instituts in Berlin, Berlin, 1931, Bd. III, S. 75-110;
4. Гетьман Мазепа в світлі німецької літератури його часу. Записки Чина Св. Василя Вел., Жовква, 1932, т. IV, стор. 292-315. Окрема відбитка, Жовква, 1932, 27 стор.;
5. Karl XII in der alten und neuen schwedischen Geschichtschreibung. Forschungen und Fortschritte, Berlin, 1933, No.17, S. 249-250;
6. Mazepa im historischen Roman Bohdan Lepkyj's. Ukrainische Kulturberichte, Berlin, 1933, No. 2, S. 3-5;
7. Deutsch-ukrainische politische Beziehungen im X.-XVIII. Jahrhundert, Kulturberichte des Ukrainischen Wissenschaftlicher Instituts Berlin. Berlin, 1933-34, No.6,7-8;
8. Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р., За Державність, Каліш, 1934, т. IV, стор. 172-189;
9. Роля Січі в історії України, Дзвони, Львів, 1934, ч.6-7, стор. 321-330;
10. Теофан Прокопович і шведи. Записки Чина Св. Василя Вел. Львів, 1935, стор. 296-307. Окрема відбитка, Жовква, 1934, 14 стор.;
11. Die archaographische Taetigkeit M. Hruschewskyj's. Jahrbuecher fuer Kultur und Geschichte der Slaven, Breslau, 1935, Bd. XI, Heft 3-4, S. 610-621;
12. Проф. Василь Біднов як історик, Вісті Україн.Наук. Інституту, Берлін, 1935, ч. 18, стор. 1-4;

13. Zu den polnischen Teilungsprojekten von 1709-1711. Zeitschrift fuer Osteuropaeische Geschichte, Koenigsberg und Berlin, 1935, Bd. IX, Heft 3, S. 388-402;
14. M. Hruschewskyj als Wissenschaftlicher. Beitrage zur Ukrainekunde des Ukrainischen Wissenschaftlicher Instituts, (Prof. Michael Hruschewskyj. Sein Leben und sein Wirken). Berlin, 1935, S. 14-28;
15. Zu den Anfaengen des Hajdamakentums. Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas, Breslau - Berlin, 1936, Heft 2, S.263-269;
16. Гетьман Пилип Орлик 1672-1742. Огляд його політичної діяльності, Праці Україн. Науков. Інституту, Варшава, 1938, т. 42, стор. 251;
17. Карл XII в старій і новій шведській історіографії, Праці Україн. Наук. Інституту, Варшава, 1938, т.46, стор. 64-82. Збірник Мазепа, т. I;
18. Мазепа в світлі шведської історіографії, Збірник Мазепа т. I, Праці Україн. Наук. Інституту, Варшава, 1938, т. 46, стор. 83-94;
19. Пляни Мазепа в зв'язку з плянами Карла XII. перед українським походом шведів. Збірник Мазепа т. I., Праці Україн. Наук. Інституту, Варшава, 1938, т. 46, стор. 95-106;
20. Мазепа і шведи в 1708 р., Праці Україн. Наук. Інституту, Варшава, 1938, т. 47, стор. 3-12;
21. Шведи і населення на Україні 1708-1709, Збірник Мазепа т. II., Праці Україн. Наук. Інституту, Варшава, 1938, т.47, стор. 13-23;
22. З реляцій Кайзерлінга, Збірник Мазепа т. II., Праці Українського Наук. Інституту, Варшава, 1938, т. 47, стор. 24-35;
23. Miscellanea Mazeriana . Про старечі роки Мазепа. Дата смерті Мазепа, Збірник Мазепа т. II., Праці Україн. Наук. Інституту, Варшава, 1938, т. 47, стор. 88-92;
24. Karl XII und die Ukraine. Nation und Staat, Wien, 1938, Heft 10-11, S.574-584;

25. Пилип Орлик і Сава Чалий, Праці Україн.Істор.-Філологічного Товариства, Прага, 1939, т. II., стор. 42-45. Окрема відбитка, Прага, 1937, стор. 6;

26. Geschichte der Ukraine. Im Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts, Leipzig, 1939. Verlag Otto Harrassowitz, 324. S.;

27. Philipp Orlik und die katholische Kirche. Jahrbuecher fuer die Geschichte Osteuropas, Breslau, 1940, Heft 3-4, S. 427-439;

28. 40-річчя літературно-наукової діяльності Д.І.Дорошенка, Берлін, 1940, V-XIII. /Вступ до Історії української православної церкви Д.І. Дорошенка/;

29. З життя першої української еміграції.

1. Анна Орлик і Анна Войнаровська;

2. До арешту генерального осавула Григорія Герцика.

Праці Україн.Істор.-Філологічного Товариства в Празі, Прага, 1941, т. III, стор. 17-26. Окрема відбитка, Прага, 1940, 12 стор.

30. Die ukrainische historische Wissenschaft in der Sovjet Union 1921-1941. Jahrbuecher fuer die Geschichte Osteuropas, Breslau, 1941, Heft 2-4, S. 125-151;

31. Hetman Mazeppa und seine Zeit (1687-1709). In Auftrage des Ukrainischer Wissenschaftlichen Instituts in Berlin. Verlag Otto Harrassowitz, Leipzig, 1942, 260 S.;

32. З історії Правобережжя 1683-1688. Праці Істор.-Філологічн. Товариства в Празі, Прага, 1942, т. IV, стор.1-31. Окрема відбитка, Прага, 1942, 35 стор.;

33. Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі з 1728 року, Науковий Збірник Українського Вільного Університету в Празі, Прага, 1942, т. III, стор. 211-224;

34. Geschichte der Ukraine. Zweite revidierte Auflage. In Auftrag des Ukrainischen Wissenschaftlicher Instituts, Verlag Otto Harrassowitz, Leipzig, 1943, 322 S.;

35. *Emotio i ratio* в українській національній вдачі. Бюлетень НОУС'а, Берлін, 1943, ч. 3;
36. Ідея прогресу в соціологічній системі В. Липинського. Бюлетень НОУС'а, Берлін, 1944, ч. 4-5 та Українська Дійсність, Берлін - Прага, 1944, ч. 25;
37. Полковник миргородський Павло Апостол. Праці Україн. Історічно-Філологічного Товариства в Празі, Прага, 1944, т.V, стор. 42-46;
38. Гетьман Мазепа в світлі психологічної і політичної методи. Бюлетень НОУС'а, Берлін, 1944, ч. 6-8 /II-13/ та Краківські Вісті, Краків - Відень, 1944, ч. 238,240,241,242;
39. До характеристики української еліти. /Елементи ініціативи і творчости/. Бюлетень НОУС'а, Берлін, 1945, ч. 9-10 та під заголовком "Роля українців у розвитку культури Східньої Європи", Українські Вісті, Берлін, 1945, ч. 14/220, 15/221, 16/222 17/223, 18-19/224;
40. *Beitraege zur Ideologie der "Istorija Rusov" (der Geschichte der Reussen)*. Ukrainisches Wissenschaftliches Institut, Berlin, 1945, 26 S.;
41. Три культурні доби Європи, Похід, Гайденав, 1946, ч.І, стор. 12-14;
42. Михайло Драгоманів і Вячеслав Липинський. /Спроба порівняльної характеристики/. Український Літопис. Авгсбург, 1946, ч. 10, стор. 1-6;
43. До методологічних проблем історії України. Українська Вільна Академія Наук, Авгсбург, 1946, 28 стор.;
44. Шляхи української культури, Заграва, Авгсбург, 1946, ч. 2, стор. 24-32;
45. Гетьман Мазепа в оцінці істориків народників і державників, Похід, Гайденав, 1946, ч. 2, стор. 5-14;
46. Силюети наших істориків, Рідне Слово, Мюнхен-Фрайман, 1946, ч. 9-10, стор. 62-69;

47. Проблеми авторитета і свободи в Україні, Стежі, Мюнхен - Інсбрук, 1946-1947, ч. 5-6, стор. 25-32;
48. Карл XII і східньо-європейські коаліції XVIII ст., Стежі, Мюнхен-Інсбрук, 1946-1947, ч. 7-10, стор. 21-28;
49. Доба Пилипа Орлика і сучасність, Рідне Слово, Мюнхен, 1946, ч. 12, стор. 95-99;
50. Карл XII, Наполеон і німці на Сході, Український Літопис, Авґсбург, 1947, ч. I, стор. 23-25;
51. Нова реляція про Мазепу з 1707 р., Похід, Гайденав, 1947, ч. I, стор. 60-64;
52. До основ сучасної європейської культури. Літературний Зошит, Новий Ульм, 1947, ч. 4-5, стор. 3-6;
53. Теорії доби і сучасність, Орлик, Берхтесгаден, 1947, ч. 8 і 9.
54. Задунайська Січ /1775-1828/, Українські Вісті, Новий Ульм, 1947, січень;
55. Мандрівка в минуле /Могиллянська Академія/, Пугу, 1947;
56. Ярослав Мудрий, Пугу, 1947 ;
57. Українська суспільно-політична думка в XVIII ст., Орлик, 1947, ч. 12, стор. 1-4; 1948, ч. I, стор. 8-12; 1948, IV, стор. 6-8;
58. Східньо-європейські коаліції XVIII ст., Соборна Україна, Париж, 1947, 3-4, стор. 70-74;
59. Українська колонізація, напрям і теорії Драгоманова, Океанічний Збірник, Женева, 1947, кн. III, стор. 6-10; Українські Вісті, Новий Ульм, 1948, ч. 41;
60. Пам'яті Богдана Хмельницького, Українські Вісті, Новий Ульм, 1947, ч. 46;
61. Гетьман Кирило Розумовський в світлі характеристики його нащадка графа Камілла Розумовського, Календар-Альманах на 1948 р., Авґсбург-Мюнхен, 1948, стор. 164-171;

62. Пилип Орлик і Сава Чалий в новіт. історичній новелі, Арка, 1948, ч. 7;
63. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії, Арка, 1948, III-IV, стор. 6-8;
64. Богдан Хмельницький як основоположник української закордонної політики, Сучасник, 1948, I, стор. 4-13;
65. Богдан Хмельницький і традиції української державности, Орлик, 1948, ч. 3;
66. Початок Хмельниччини, Українські Вісті, Новий Удьям, 1948, ч. 28;
67. Історичні основи європеїзму України, Літературно-Науковий Вісник, Регенсбург, 1948, I. стор. 120-130;
68. The Mazeppists, The Ukrainian Independence movement of the early 18 th Century. The Ukrainian Quarterly 1948, Vol. IV, No. 3, 204-214;
69. Українське питання в світлі сучасних європейських ідей, Українські Вісті, 1948, ч. 87,89,90;
70. Німецький журнал 1704 р. про козацтво і Хмельниччину, Записки НТШ, Мюнхен, 1948, т. 156, стор. 165-167;
71. Захід і ми, Українські Вісті, 1948, ч. 7, 103 і 104;
72. The West-East Problem in the Historical Development of Russia. The Ukrainian Quarterly 1948, Vol. II, No. 4, 297-307;
73. Гетьман Данило Апостол і його доба /1727-1734/, Українська Вільна Академія Наук, Авґсбург, 1948, 192 стор.;
74. Культурне життя України за гетьмана Данила Апостола. Окреме видання, Кіль, 10 стор. /1949/;
75. Мемуари Туре Габріеля Бельке, Університетський Ювілейний Збірник УВУ, 1949, т. V, стор. 48-50;
76. Мазепа в світлі психологічної методи, УВАН, Авґсбург, 1949, Збірник I, ч. I, Мазепа та його доба, 12 стор.;
77. Між старим і новим світом, Українські Вісті, 1949, ч. 67;

78. Американські люди, Українські Вісті, 1949, чч. 76 і 77;
79. Українська історична наука на еміграції /1945-1949/ в світлі культурної кризи, Українські Вісті, 1949, чч. 79, 80 і 81;
80. 400-ліття козацької Фльоти - чайок. /Від половини 16-го до половини 19 ст./, Українські Вісті, 1949, чч. 93, 94, 95, 96;
81. Проблема простору в східньо-європейських війнах новітніх часів, Україна, Париж, 1949, ч. 2, стор. 86-88;
82. До світогляду "Історії Русов", Українські Вісті, 1950, ч. 3-4;
83. Revolutionary Currents in Modern Ukrainian History. The Ukrainian Quarterly, 1950, Vol. VI, No. 1, 23-28;
84. Про категорію заперечення в історичному процесі, Українські Вісті, Новий Ульм, 1950, ч. 42;
85. Українська історична наука в НТШ на чолі з М. Грушевським, Українські Вісті, Новий Ульм, 1950, чч. 48, 49, 50;
86. Екзистенціалізм з української історичної перспективи, Українські Вісті, Новий Ульм, 1950, ч. 61;
87. Доба козацько-гетьманської держави, Енциклопедія українознавства, 1950, VI, стор. 443-465;
88. "Історія України й українських козаків" Й. Х. Енгеля та "Історія Русов", Україна, Париж, 1950, III, стор. 162-166;
89. Trends in modern ukrainian historiography. The Ukrainian Quarterly, 1950, Vol. VI, No. 1. 337-345;
90. Цензура Третього Райху / уривки зі споминів/, Україна, Париж, 1950, ч. 4, стор. 264-266;
91. Україна і Москва та проблема східньо-європейських коаліцій, Соборна Україна /Париж-Лондон-Брюссель/, 1951, ч. 6-7;
92. Зі студентських споминів історика, Україна, Париж, 1951, ч. 6, стор. 446-449; 1952, ч. 7, стор. 526-534;
93. Теорія Третього Риму і шляхи російської історіографії, Праці членів Церковної Археографічної Комісії Апост. Віз. для

україн. у Західній Європі, Мюнхен, 1952, 29 стор.;

94. Д.І. Дорошенко. /Спомини учня/, Науковий Збірник I, Україн. Вільна Академія Наук, США, Нью-Йорк, 1952, стор. 9-22;

95. Federalism and the Russian Empire. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences, No.4. 1952, Vol. 2, No. 2, 239-260;

96. "Нація" в козацькій Україні XVIII ст., Україна, Париж, 1952, ч. 8, стор. 605-608;

97. П. Орлик як нумізмат, Свобода /недільне видання/, 1953, 15 лютого, ч. 7;

98. Д.І. Дорошенко і слов'янський світ, Український Літопис, 1953, Авгсбург, ч. I, стор. 57-64;

99. Д.І. Дорошенко - піонер української історичної науки, Український Літопис, 1953, Авгсбург, ч. I, стор. 91-96;

100. Титан творчого духу України, Український Літопис I, 1953, стор. 113-114;

101. Україна в XVII ст., Америка, 1953, ч. 138. /Рецензія з приводу оцінки книги Кантемира/.;

102. Замість відповіді Богатирчукові. /Оцінка Мазепи/, Америка, 1953, ч. 141;

103. Мої спогади про В. Петрова, Україна, Париж, 1953, ч. 9, стор. 730-737;

104. Treaty of Pereyaslav and the Political Orientations of B. Chmelnytsky. The Ukrainian Quarterly, 1954, Vol. X, No. 1, 32-40;

105. З приводу статті О. Горбача "З перспективи 700 років", Християнський Голос, Мюнхен, 1954, ч. 12 ;

106. Богдан Хмельницький як державний діяч, Українське Слово, Париж, 1954, ч. 640-641;

107. Гетьмани і православна церква в українській державі XVII-XVIII ст., Віра і Знання, вид. Науково-Богословського Інституту Української Православної Церкви в США, Нью-Йорк, 1954, стор. 63-67;

108. 70-ліття життя і 45-ліття наукової діяльності проф. д-ра Наталії Полонської-Василенко, Християнський Голос, 1954, березня, ч. 13;
109. Д.І. Дорошенко і його двохтомний "Нарис історії України", Український Літопис, Авґсбург, 1954, ч. 2, стор.30-34;
110. М. Грушевський і його історична праця "Історія України-Руси", М. Грушевський, т. I, Нью-Йорк, 1954, стор.I-XXX;
111. Іван Мазепа і його чорноморська політика, Український Самостійник, 1954, ч. 13;
112. Українська політика середини XVII ст. і Швеція, Науковий бюлетень Науково-Дослідн. Інституту при УТГІ, Мюнхен, 1954, ч. 39-40, стор. 5-9. /Також по-німецьки/;
113. Советська теорія національно-державних відносин між Україною і Москвою. Науковий бюлетень Науково-Дослідн. Інституту при УТГІ, Мюнхе, 1954, ч. 39-40, стор. 19-28. /Також по-німецьки/;
114. Основні проблеми історії України. Україн.Вільний Університет, Мюнхен, 1955, 217 стор.;
115. Мазепа і советська історіографія, Український Збірник Інституту для вивчення ССРСР, Мюнхен, 1955, кн. 2, стор. 26-30;
116. Die historischen Grundlagen des Europaeismus der Ukraine, Die Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart, 1955, No.1 S. 1-13;
117. Богдан Хмельницький і советська історіографія, Український Збірник Інституту для вивчення ССРСР, Мюнхен, 1955, кн. 3, стор. 82-99;
118. Die sovjetische Theorie ueber die nationalstaatlichen Beziehungen zwischen der Ukraine und Moskau im Dienste der Politik des Kremls, 1955 (Muenchen), 22 S.;
119. Слов"янська місія германства, Українська Літературна Газета, Мюнхен, 1955, ч. 6, 1956, ч. I/7/;

120. Bohdan Khmel'nitsky and Soviet Historiography, Ukrainian Review, Institute for the Study of the USSR, Munich, I, 1955, 65-75;

121. До Мазепиної проблематики, Українська Літературна Газета, Мюнхен, 1956, ч. 2/8/ і ч. 3/9/;

122. Федералізм на Сході Європи. /Роздумування з приводу праці Г.Ф. Раска "Росія, державна єдність і національні своєрідності"/, Українське Слово, Париж, 1956, ч. 739,740,741, 742,744,745;

123. The Swedish-Ukrainian Treaties of Alliance 1708-1709. The Ukrainian Quarterly, 1956, Vol. XII, No. 1, 47-57;

124. До Мазепиної проблематики. Мазепіана в закордонних архівах, Українська Літературна Газета, Мюнхен, 1956, Травень, 1956, ч. 5;

125. "Чи був фєвдалізм в Київській Русі?" Збірник, присвячений 900-літтю Ярослава Мудрого, УВАН, Мюнхен, /друкується/.

126. "В гостях у гетьмана П. Орлика в Салониках /За діярієм 1722-1724/", Вісник, Нью-Йорк, 1957, ч. 1/99/;

127. "Гетьман Пилип Орлик /1672-1742/. Його життя і доля". Вид. Дніпрова Хвиля, Мюнхен, 1956, стор. 80. Вступна стаття О. Оглоблина;

128. "Українська історична наука під Совєтами /1920-1950/". Вид. Інституту для вивчення ССРСР, Мюнхен, 1957. Стор. XLVI + 115. Вступне слово проф. д-р Н. Полонської-Василенко /життєпис, наукова оцінка і бібліографія/. Портрет Б.Д. Крупницького.

Часи української державности

Після революції 1917 р. перед українською нацією вперше після довгого поневолення постали нові блискучі перспективи. Також і історична наука могла сподіватися швидкого і успішного розвитку.

Але не відразу. В атмосфері революції, в атмосфері боротьби з ворогами української національної ідеї суто наукова історична праця мусіла покищо лежати облогодом. Історик стояв перед завданнями, які йому диктувала сучасність. Передовсім треба було дати українському народові, що під впливом специфічного російського режиму мав дуже неясне уявлення про свою минувшину, популярну історичну літературу без громіздкого наукового апарату, ясно і легко написану. А до цього долучалися ще організаційні і педагогічні завдання, потреба розбудови української історії як нового предмету /бо до революції 1917 р. не було його в ніяких шкільних програмах/ в усіх типах українських шкіл, а далі заснування наукових організацій і т.д. і т.п.

Часи української державности /1917-1920/ - це часи науково-популярної продукції. Задовольняється в першу чергу потреби читацьких мас; на книжному ринкові появляються численні нариси історії України для школи і середнього читача з під пера М. Грушевського, Д. Дорошенка, П. Клепатського, П. Клименка, Г. Коваленка і т.д. Д. Донцов видав у Вінниці /1917/ "Історію розвитку української державної ідеї". Ще більше появилось праць, у яких подано було життєписи окремих українських історичних діячів, особливо козацької доби; гетьманів Ів. Виговського, П. Дорошенка, Ів. Мазепи, П. Полуботка, січових кошових Ів. Сірка і К. Гордієнка, правобережного полковника С. Палія. Це була вже мода, з якої найбільш скористав той діяч, який втілював у собі ідею самостійности України. Популярні нариси з часів Мазепи і голов-но про Мазепу писали здебільшого нефахівці: Ю. Липа, В. Пачовський, Б. Грінченко, В. Різниченко, В. Ващенко, А. Кащенко ^{1/}.

Якого характеру була ця література, видно почасти з її заголовків. Так В. Пачовський видав у Києві /1917/ брошуру під таким патріотичним титулом: "Гетьман Петро Дорошенко, борець за неподільну, вільну, незалежну Україну". Друга анонімна брошура /Київ 1917/ звучала: "Мученик за волю України Павло Полуботок"^{2/} Тільки одна ґрунтовна праця появилася в ці революційні часи. Це була "Історія Слобідської України" /Харків 1918/ з-під пера визначного спеціаліста історії Слобожанщини, проф.Д.Багалія.

Репрезентативним для цього періоду був редагований П.Зайцевим науково-історичний журнал "Наше минуле", що виходив у Києві в роках 1918-1919. Найбільшою заслугою журналу було видання Костомарівської "Книги битія українського народу", досі невідомого вповні манифесту національно-української ідеології Кирило-методіївських братчиків^{3/}.

В ці часи спішного організування національного життя явився також цілий ряд українських наукових видавництв. Засновано було Українську Академію Наук у Києві /1918/ з трьома відділами, історично-філологічним, фізико-математичним і відділом соціяльних наук^{4/}. У Києві, Кам"янці, Полтаві відкрито було українські університети^{5/}. У Києві ж почав діяти Національний Український Архів, Національний Український Музей, Національна Українська Бібліотека.

II. УКРАЇНСЬКО-СОВЕТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В 20-х РОКАХ

1. Українська історична наука за часів воєнного комунізму

Але Українська Народня Республіка, на жаль, не утрималася, як і гетьманат Павла Скоропадського, а після нього Директорія. Україну окупували большевики, і пишній культурний розвиток країни був несподівано перерваний.

Перші роки советського режиму в Україні, роки 1920-1922, були для розвитку української історичної науки зовсім несприятливими. Це був період воєнного комунізму, коли большевики виступали походом проти заможного і середнього селянства, проти української інтелігенції і культури в ім'я пролетаріату, сільських робітників і бідних селян. Панувала большевицька теорія боротьби двох культур, російської пролетарської і української селянської /себто дрібнобуржуазної/, і вона служила ніби оправданням русифікаційних заходів в Україні. На це була й відповідна реакція у формі українських селянських повстань, скорочення посівної площі, як засобу поборення большевицьких грабунків і конфіскацій. Закінчилася ця доба відомим голодом 1921 року.

У ті тяжкі часи не тільки історична, але й взагалі всяка наукова праця майже припинилася. Українська Академія Наук, з її історично-філологічною, фізико-математичною і соціальною секціями була затримана в своєму розвитку. Вчені - голодуючи і мерзнухи - писали лише в своїх приватних кабінетах, але результати їх праць у світ не появились.

Кількість публікацій за воєнного комунізму була незначною. В 1919 р. появилася в Києві перший том "Записок історично-філологічного відділу" Академії; рік перед тим вийшов останній /15/16/ том "Записок історично-філологічної секції" Українського Наукового Товариства в Києві. В новому університетському центрі, Кам'янці-Подільському, були надруковані огляди джерелознавства В. Біднова /1919/ і П. Клепатського /1921/. Д. Багалій видав у Харкові /1922, два томи/ історію українського народу О. Бѣженкової з власними примітками, передмовою і закінченням, а М. Слабченко випустив в Одесі /1922, два томи/ свою "Організа-

цію хозяйства на Україні від Хмельниччини до світової війни". Численішими були офіційні советські публікації про громадянську війну в Україні і деякі збірки актів, що стосувалися дипломатичних зносин між Польщею, Румунією і Сов. Україною ^{6/}.

2. Неп і нова політика супроти української історичної науки

Приблизно з 1923 р. почалися дещо ліпші часи для української історичної науки ^{7/}. Катастрофальне господарське становище Советського Союзу примусило Леніна вже в 1921 р. проголосити "Нову економічну політику" /неп/, яку почато переводити в Україні щойно в 1922 р. Правляча комуністична верхівка скапітулювала перед середняком і, залишаючись ворожою "куркулям", ухвалила взагалі укласти мир з селянством, без якого довелось б вмирати з голоду. В Україні цей курс пов'язаний був рівночасно і з новою національною політикою. Замість русифікації проклямовано було тепер українізацію. Большевицькі можновладці почали запобігати перед українською інтелігенцією, в надії через неї знайти доступ до українських широких мас та особливо до українського селянства. Наприклад, комуніст В. Затонський одверто висловився на комсомольській конференції в червні 1925 р., що необхідно українську культуру вжити як засіб з боку пролетаріату для оволодіння душею селянства. Теоретик національних справ Н. Попов писав у "Комуністі" /1927 - ч. 120/ зовсім виразно, що українізація провадиться з практичних мотивів і є засобом, щоб увійти в контакт з українським селянством.

Але з українізацією не дуже то поспішали. Виразно позначився її вплив у житті щойно після 1925 р., після відповідної постанови XII з'їзду української комуністичної партії про українізацію в Україні ^{8/}.

В центрі українського історично-наукового життя стояла Українська Академія Наук. За часів непу її матеріальний стан поліпшав коштом української кооперації. Першу невеличку дотацію від уряду вона отримала в 1923 р., і потім з кожним роком її бюджет підвищувався, хоч советський уряд ніколи не давав їй стільки грошей, скільки вона в дійсності потребувала ^{9/}.

Значення Академії для істориків було тим більше, що до неї під тиском уряду прилучено було ряд наукових організацій /в тім числі й історичних/ як Українське Наукове Товариство, Общество Літописця Нестора й т.д. Також не без значення було й те, що советський уряд перевів реформу загального навчання в напрямі вузької спеціалізації. Були зліквідовані університети і на їх місці організовано так звані Інститути Народньої Освіти /ІНО/, які замінили в першу чергу колишні історично-філологічні факультети. Щодо гуманітарних дисциплін в ІНО, то в них міродайними стали не стільки наукові, скільки педагогічні завдання. Тим самим і історичну науку, колись плекану на університетах, втиснено в рамки Академії Наук або подібних їй наукових інституцій.^{10/}

Саме те, що в Києві знаходилася Академія Наук, яка з 1921 р прийняла назву Всеукраїнської Академії, та подібні культурні інституції /Академія Мистецтв тощо/, викликали до життя дуже значну культурно-наукову діяльність. Київ і далі був культурним центром України, в той час як Харків відігравав роль політичного центру, де діяв також і український советський уряд.^{11/}

3. М. Грушевський і Академія Наук у Києві

У Києві наукове історичне життя особливо широко розвинулося в роках 1924-1930. Багато допоміг у цім проф. Михайло Грушевський, який в 1924 р. /після перебування в еміграції з 1919 до 1923 рр./ вернувся до Києва і почав енергійно працювати в Українській Академії Наук. Безперечно, існували можливості для наукової праці і за кордоном /у Празі, наприклад/. Українські діячі, що опинилися на еміграції, відраджували М. Грушевського від цього кроку. Він і сам добре відчував небезпеку повороту під большевицький режим, і все ж на його думку батьківщина відкривала значніші можливості, ніж ті, що він міг знайти на еміграції. Спочатку воно так і було, але досить було загострення советського курсу в Україні під тиском Москви, щоб його жертвою став відразу ж і Грушевський.^{12/}

М. Грушевський планував свою працю, безперечно, у зв'язку

з міродайними советськими колами в Харкові. Його було покликано для організації української історичної науки на підставі нового українського курсу. Знайомство з міродайними урядовими особами в Харкові дало йому можливість створити собі особливе місце в Академії Наук. Ряд історичних інституцій, заснованих майстром, були свого роду Академією в Академії, і для них він мав окремий, урядом приділений бюджет, завдяки якому могли з'явитися численні періодичні і неперіодичні видання, хоч і ці засоби були скромні і викликали з боку М. Грушевського скарги і жалі ^{13/}.

З появою М. Грушевського в Києві не тільки в Академії, але й взагалі оживлюється українське культурне життя. Він відновлює працю Історичної Секції колишнього Українського Наукового Товариства, яку було прилучено до УАН, і стає її головою. Йому доручається катедра української історії при УАН /другу катедру зайняв проф. Д. Багалій/. Під його проводом в рамках історичної секції утворюються численні комісії: Комісія Історичної пісенности, Комісія стародавньої історії України, козацької України та новітньої історії України, цілий ряд комісій районного дослідження історії України, Археологічна Секція, Археографічна Комісія, Історично-географічна Комісія /під проводом брата Грушевського проф. О. Грушевського/ ^{14/}.

М. Грушевський був і директором особливої науково-дослідчої катедри історії України в Києві, інституції, до якої він притягнув ряд поважних українських учених і якій надав значення виховного центру для нових кадрів українських істориків, для так зв. аспірантів, що мали випробовувати свої сили на полі науково-дослідчої праці ^{15/}. В її імені було видано кілька томів "Студій з історії України" /за 1926 рік три томи/. При катедрі було засновано "Кабінет примітивної культури", що продовжував по суті працю Українського Соціологічного Інституту, заснованого за часів еміграції М. Грушевським у Відні - на чолі з донькою Грушевського, Катериною Грушевською. Кабінет видав кілька цікавих та цінних публікацій під загальною назвою "Первісне громадянство" /1926-1929/ ^{16/}.

Під редакцією М. Грушевського почав виходити репрезентатив-

ний журнал "Україна" / з 1924 р./, присвячений україністиці, а в першу чергу історії України, з особливо цінними статтями, матеріалами і мемуарами до 19 ст. "Україна" советських часів продовжувала традиції "України" з 1914 р. Цим було створено завдяки Грушевському нову трибуну українознавства, бойовий орган української історичної думки, в якому було вміщено силу видатних наукових статей, розвідок, матеріалів та блискуче поставлене критично-бібліографічний відділ. Особливо багатий був журнал на історіографічні статті, в яких оцінювалася праця дотеперішних відомих дослідників історії України - М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Драгоманова, В. Антоновича, Д. Багалія і т.д. Організаційний хист М. Грушевського знову виявив себе з повною силою в умінні підібрати відповідних співробітників. Навколо журналу об'єдналися в рр. 1924-1930 майже всі українські історики, не тільки східньоукраїнські, але й галицькі, і навіть дехто з емігрантів. З низки советських істориків енергійно співпрацювали такі поважні вчені як Олександр Грушевський, В. Данилевич, П. Клименко, Й. Гермайзе, В. Щербина, Л. Добровольський і т.д., а також дочка М. Грушевського - Катерина Грушевська, Сергій Шамрай, Олекса Баранович, Микола Ткаченко, Віктор Юркевич та інші ^{17/}.

Під проводом М. Грушевського Історична Секція Академії випускала свої "Записки". Серед серії публікацій, що видавалися під назвою "Записок" та й поза ними в загальних виданнях Історично-Філологічного Відділу, згадаємо тут "Науковий Збірник Історичної Секції" /з 1925 р. 6 томів/, "Історично-Географічний Збірник" /з 1926 р. 3 томи/, "За сто літ" /з 1927 р. 6 томів надзвичайно цінних матеріалів і дослідів з громадського і літературного життя України переважно 19 ст./; з видань Комісії районного дослідження історії України "Київ та його околиці в історії і пам'ятках", "Чернігів і Північне Лівобережжя" і т.д., низка видань Археографічної Комісії УАН як "Український Архів" та "Український Археографічний Збірник" і т.д. ^{18/}

М. Грушевський, безперечно, мав на увазі територіальні дослідження історії Лівобережжя і лівобережної державности, коли давав теми своїм учням і співпрацівникам. Ця територіальна тематика

була свого роду продовженням праці його учителя В. Антоновича з його темами над дослідженням історії українських /етнографічно взятих/ князівств удільного часу.

4. Історична праця в Харкові і на провінції

Але історична праця не обмежувалася М. Грушевським і його колами, хоч саме в Києві появилися його капітальні праці /т. IX, ч. 1 і 2 і т. X - опублікований уже після смерти історика -

"Історії України-Руси/. Історична праця в рамках Академії велася і гуртом істориків, що об'єдналися навколо другої катедри історії українського народу, яку доручено було акад. Д. Багалію.

Історії України стосувалися також і дослідження, проведені Комісією Академії, що досліджувала історію громадських течій в Україні /акад. Сергій Єфремов, Володимир Міяковський та інші/. Дуже успішними були дослідження з царини археології і історії мистецтва, якими займався Всеукраїнський Археологічний Комітет Академії з такими визначними дослідниками як Микола Біляшевський, Олекса Новицький, Данило Щербаківський, Микола Макаренко, Петро Курінний, Валерія Козловська, Іпполіт Моргілевський та інші.

Зі споріднених дисциплін звертаємо увагу ще на Комісію для вивчення історії західноруського та українського права при соціально-економічному відділі Академії, керовану акад. Миколою Василенком. Ця Комісія видала за 1925-30 рр. 8 томів дуже цінних розвідок і матеріалів до історії українського права. Серед її співробітників помітні були акад. Онукій Малиновський, проф. Микола Максимейко, Л. Окіншевич, В. Гришко та інші ^{19/}.

Широка праця велася також і поза Києвом. Академія мала ряд наукових закладів у цілій Україні. Але й поза нею була помітна праця в першу чергу в Харкові. В цій політичній столиці советської України, де знаходилися також і всі центральні інституції комуністичної партії, знайшли місце і всі ті історичні видавництва і установи, що стояли в зв'язку з партією або попросту були її підвідділами.

Комуністичний напрям в українській історіографії був досить слабкий, так би мовити в стадії nascendi . Центром партійного комуністичного трактування історії України був Харків. Головним репрезентантом цього напрямку був проф. М. Яворський з Галичини. Він стояв на чолі Інституту марксизму-ленінізму, займав історичну катедру цього Інституту та видавав відомий комуністичний орган "Прапор марксизму". Історична тематика була здебільшого оброблювана в "Літопису революції", органі, який видавано було з 1922 р., а українізовано щойно в 1928 р. Тут поміщено було чимало матеріялу з історії революції в Україні 1905 і 1917 рр. ^{20/}

Окреме місце мала науково-дослідча катедра /згодом Інститут/ історії української культури імени акад. Д. Багалія і під його проводом. Д. Багалій, стоячи на чолі цієї катедри, розвинув жваву діяльність і видав за порівнювачи короткий час 10 томів Збірника Катедри. Він зумів притягнути до своєї катедри ряд визначних істориків, не тільки харківчан як Віктор Барвінський і Наталія Мірза-Авак'янц, але й киян /О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Віктор Романовський/, одеситів /М. Слабченка, що стояв на чолі філії харківської катедри в Одесі/, ніжинців /Микола Петровський/ та інших. Також і серед учнів Д. Багалія, що були підготовлені до наукової праці в рамках катедри, можна назвати імена здібних істориків: Микола Горбань, Дмитро Соловій, Ольга Багалій-Татарикова, Антін Козаченко та інші ^{22/}.

Історію України плекано також і в провінціальних органах. В різних українських містах видавалися "Записки" або підвідділів Академії Наук /евентуально в зв'язку з Академією/ або інших незалежних наукових організацій та освітніх інститутів /ІНО/

Квалітативно історична праця на провінції стояла на високому рівні. Визначну роль грав одеський історичний осередок /колишне "О-во истории и древности"/, що видав кілька томів "Записок" історичної секції. На чолі його стояв один з найвизначніших українських істориків, акад. М. Слабченко. Досить значну історично-археологічну працю пророблено у Дніпропетровську /кол. Катеринославі/, де знайшлися такі відомі історики як Дмитро Яворицький і Володимир Пархоменко. В Ніжині провідну роль

грав проф. Микола Петровський, за редакцією якого видано чимало цікавих матеріалів у 11 томах "Записок" Ніжинського Інститут Народньої Освіти. В Кам"янці Подільському працював відомий о. Юхим Січинський, в Полтаві проф. Павло Клепацький, у Чернігові Василь Дубровський, Павло Федоренко, Валентин Шугаєвський у Вінниці Валентин Отамановський. Історична праця провадилася у Житомиру, Луганську, Миколаєві, в Шепетівці і т.д. ^{23/}

5. Народницька ідеологія М.Грушевського і її вплив на праці українських істориків у Сов.Україні

Над українською історією в советській Україні панував дух М. Грушевського. Українські історики навіть і в советські часи не пішли за комуністичними гаслами. Народницька ідеологія шефа "київської школи" була до певної міри міродайною і для його співробітників в Академії і далеко поза її межами, хоч українські громадяни міста Києва здебільшого не були захоплені появою старого майстра, запрошеного советською владою, бо в Києві панували тоді живі опозиційні настрої. І тут були не раз тієї думки, що корисніше було б для української справи, коли б М. Грушевський залишився на еміграції.

Зрештою це був одинокий можливий шлях на той час. Було небезпечно /та й не до виконання: хто мав друкувати?/ будувати якусь ідеологію хоч би конкретно історичну, яка була б виразно скерована проти офіційної комуністичної доктрини. Можна було обережно обходити її, але й це вимагало певної мімікрії, принаймні наведення в тому чи іншому місці праці цитат з Маркса або Леніна.

Тому й для великих синтезів не було місця. Час був несприятливий для глибокого і широкого представлення українського історичного процесу. Ще М. Грушевський міг продовжувати свою "Історію України-Руси", зосереджуючи свою увагу на розробленні часів Хмельниччини. Його IX том "Історії України-Руси" в двох частинах /а також і X том, що стосувався часів Виговського/ - це грандіозна епопея Хмельниччини, збудована на підставі не-обчисленного архівного і взагалі джерельного матеріалу.

І в цих монографіях, писаних у Києві за советських часів /а підготованих може й раніше!/, автор твердо стояв на народницьких традиціях, тільки може гостріше підкреслюючи "народницько-революційний" характер українського історичного процесу та "інтереси трудового народу". Советський український уряд був не дуже задоволений з цього незалежного тону запрошеного ним історика, але зрештою соціальна нота була на ті часи не тільки дозволена, але й протегована, і це використав М. Грушевський у своїх історичних конструкціях, не будучи комуністом і не виходячи з комуністичної ідеології в своїм ставленні до народу. Симпатії до народу, інтерес до народніх рухів були особливо мірдайними для нього - він сам себе називав останнім могикном народництва. Народницька традиція зв'язувала його з попередниками - М. Костомаровим і В. Антоновичем, хоч він значно обережніше і спокійніше висловлювався, ніж, напр., М. Костомаров. Але він, як вірний прихильник народництва, ставив народні інтереси на перше місце, при чому народ був для нього не збірним або цілостевим поняттям для всіх верств українського населення, а тільки означав масу простого люду, селян і козаків. В конфліктах між владою /чужою і навіть своєю власною/ і простим народом він завжди виступав в обороні останнього і виправдував по можливості його поступовання. Державний принцип здавався йому не таким важливим, як принцип народній, соціальне питання - більш відповідним духу епохи з її соціалістичними тенденціями.

Тому не дуже імпонували йому історичні особистості. Він недооцінював ролі київських та галицьких князів в українській історії. З певним скептицизмом він ставився й до політичної ролі великого українського гетьмана Богдана Хмельницького. Хмельницький - не герой М. Грушевського, і дуже характеристично, що автор - народник присвячує свою "епопею" Хмельниччини, широкий, як море, образ епохи, "не Хмельницькому - вождеві, а творчим стражданням українських народніх мас". Він оцінював Б. Хмельницького в той спосіб, що "як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, але політиком він був не великим і, поскільки керував політикою своєї держави, виходила вона не дуже мудро". Рівночасно він закидав гетьманові, що той

не дбав про інтереси народу, народньої маси ^{24/}.

6. Схема української історії М. Грушевського і її вплив на со- ветсько-українських істориків

Ще раніше М. Грушевський виконав велике діло ^{25/}. Він угрунтував і впровадив у життя науки самобутню схему історії українського народу на цілім просторі його історичного буття на заселеній ним території, як один суцільний і нерозривний процес. Завдяки його схемі визначилася основна національна лінія, яку, правда, треба доповнити і поглибити відповідно до вимог новітнього державницького напрямку української історіографії, бо Грушевський кладе в основу своєї схеми народ, а не державу, і ці два важливі поняття треба ще між собою пов'язати.

Що найважливіше, ця схема дає нам ідею безперервності українського історичного процесу, бо ця схема є передусім історія народу, а народ живе завжди і при всяких обставинах, чи він має своє незалежне життя, чи входить до складу якоїсь чужої держави.

М. Грушевський був першим, що зробив пролом у старій або "звичайній схемі" російській, що була генеалогічною схемою московських книжників /ходить про генеалогію московської династії/ і знайшла широке признання завдяки популярності Карамзінської історії "Російського государства". Ця схема на думку М. Грушевського зовсім нераціональна. Передусім її хибою є сполучення старої історії південних племен, Київської держави, з її соціально-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством 13-14 століть, так ніби це останнє було його продовженням. Тим часом Київська держава, право, культура - були утвором одної народності, української, Володимиро-Московська ж другої - великоруської. Київський період перейшов не у Володимиро-Московське, а з Галицько-Волинське 13 ст., потім у Литовсько-Польське 14-16 ст. Володимиро-Московська держава не була спадкоємницею ані наступницею Київської; вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської держави можна б порівняти, напр., до відносин Римської держави до її гальських

провінцій, а не приємством двох народів у політичній і культурній житті Франції. Київський уряд пересадив на великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на цій підставі ще не можна включити Київську державу в істрію великоруської народности.

Схема М. Грушевського стала вихідним пунктом для української історіографії. Деякий час стояли під її впливом і такі визначні російські історики як Е. Пресняков і М. Любавський. І в советській Україні 20-х років вона була міродайною для українських істориків; де в чому вона була зразком і для офіційно визнаного історика-комуніста М. Яворського - основоположника марксистського розуміння історії, хоч назовні він її поборював.

Ціла схема була радикальним розрізом поміж історією Москви і України. В ній для українського історичного процесу була дана своя лінія : від київського періоду до галицько-волинського 13-14 ст. та литовсько-руського 14-16 ст., а далі йшла Україна під Польщею, Козаччина, Україна і Москва та українське національне відродження в 19-20 ст. Так замість одного історичного процесу постали два рівнобіжні процеси. В схемі М. Грушевського була вже закладена тенденція відокремлення, відділення, а не наближення до Москви, і це ясно розуміли і советські українські історики-об'єктивісти, зосереджені навколо Академії Наук / не виключаючи і історика-марксиста і комуніста М. Яворського / 26/.

Безперечно, вже й за часів М. Грушевського існував державницький напрям в советській Україні, але він вимагав великої обережності і свого роду езопівської мови, та не міг бути консеквентним з огляду на малу зазнайомленість з державницькими працями С. Томашівського, а особливо В. Липинського.

7. Загальний характер історичної продукції в Україні. Офіційна марксистська історія України М. Яворського

Ціла увага М. Грушевського в 20-х роках була зосереджена на Хмельниччині. Поза ним було тяжко і небезпечно братися за складання "Історії України" /великі праці появилися про устрій

і економіку України, але це все були хоч і необхідні, але спеціальні питання/. Праці великого калібру, що були б посвячені цілому українському історичному процесу, не появлялися. Так було, напр., з другим визначним істориком Д. Багалієм. Його "Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті" /Харків 1928/ був доведений тільки до кінця XV ст. і відзначався дуже солідним обробленням передісторії України. В передмові автор заявляв - очевидно під впливом харківської урядової і партійної атмосфери - про свій перехід до історично-марксистської школи, але він у самому тексті нічим не довів своєї нової методи. Його історія збудована на старих, традиційно-об'єктивних зразках. Цікавою і симптоматичною спробою для українських стремлень на Захід була написана талановитою Н. Мірза-Авак'янц "Історія України" в зв'язку з історією Західньої Європи /Київ 1928/.

Офіційна історія України була заступлена проф. М. Яворським. Він видав дві книжки "Історії України", які були допущені Комісаріятком Освіти для загального вжитку в школах України: "Коротку історію України" /6-те видання в Харкові 1928 р./ і "Історію України в стислому нарисі" /3-те видання в Києві 1929 р./.

В статті "Провідні думки в розвиткові історичної науки" /"Прапор марксизму" 1929, ч. I/ М. Яворський так характеризує свої основні позиції: історична наука має завданням конкретно виявити закони розвитку історичного процесу на діалектично-матеріалістичній класовій основі, ті закони, що класову суспільність ведуть в її розвиткові через соціальну революцію до створення безкласової організації суспільної продукції.

Коли взяти в руки М. Яворського "Історію України в стислому нарисі" /вид. третє - Київ, 1929/, то тут цілу історію України /до руху декабристів/ уміщено на 80 стор. /стор.22-102/, зате 19 і 20 ст. присвячено стор. 103-342, себто 242 стор. Періодизація цієї "Історії" /стор. 20/ виглядає так:

I. Період фєвдалізму з натуральною господаркою, де лінія розвитку веде від патріархальної родово-племінної організації через дружинно-князівську добу до заснованого на натуральній господарці фєвдалізму, який починається в київську добу /11 ст./,

приходить до розвитку в галицько-волинській та литовсько-руській добі і кінчається наприкінці 15 ст., коли помітний вже розпад натуральної господарки і фєвдалізму.

II. Поміщицько-кріпацький період з перевагою грошової господарки, торговельного капіталу і великої приватної власности на землю. Сюди належить і доба козацтва та перша половина 19 ст української історії.

III. Період капіталістично-буржуазного суспільства - період розвитку машинової промисловости та аграрного капіталізму в Україні. Поява буржуазії і пролетаріату в надрах старого дворянсько-поміщицького суспільства. Період цей починається розкріпаченням селян та буржуазними реформами 60-х років, а кінчається великою імперіялістичною війною 1914 р.

IV. Період соціальної революції, що вибухла в 1917 р.

8. Дослідження окремих періодів української історії з особливою увагою до історії Гетьманщини 17-18 ст.

В загальному підсоветсько-українська історіографія 20-х років носила виразно ще об'єктивний характер. Вона була обмежена урядовим курсом і її не можна назвати ні марксистською ні тим паче комуністичною. Кидається в вічі, що історичні дослідження не охоплювали рівномірно всі періоди української історії. До історії українських племен, княжої доби і литовсько-руської доби не виявлено було особливого зацікавлення. Тільки В. Пархоменко звернув увагу на деякі цікаві і дуже проблематичні питання часів заснування Київської Русі. Литовсько-руською добою цікавився принагідно Ол. Грушевський. Правничим пам'ятникам цих часів були присвячені праці М. Максимейка /Руська Правда/ і С. Борисенка та М. Товстоліса /Литовський Статут/ ^{27/}.

Історія гетьманату, лівобережної козацької державности в 17-18 ст., стояла в центрі уваги. Багато було зроблено для опублікування джерел ^{28/}. Але, абстрагуючись від великої праці М. Грушевського, зацікавлення історично-політичною проблематикою було, як уже і раніше вказувалося, обмежене. Відчувалася небезпека малювати добу як цілість та висувати наперед її особливо

маркантні постаті. Бо в цих постатях було чимало сепаратистичного духу, і займатися ними в науковий спосіб було не бажано со-ветському урядові, так само, як і колишньому царському урядові. Історики скорше вже займалися окремими питаннями і тільки час від часу уділяли увагу окремим персонажам козацької держави: М. Петровський писав про деяких видатних діячів часів Б. Хмельницького і руїни, О. Оглоблин дав ряд екскурсів про Петрика, противника Мазепи, М. Василенко зхарактеризував діяльність П. Полуботка в часи після І. Скоропадського^{29/}.

Особливо ґрунтовно було досліджено державно-адміністративний устрій Гетьманату Лівобережної України в 17-18 ст. і ще більше його соціально-господарську структуру й розвиток. Очевидно, питання такого роду не були ще заборонені, та й наявність української советської держави як фєдерального члена Советського Союзу - хоч з часом дуже і дуже обмеженого - робила ніби самозрозумілим розслідування питання державного устрою і державної господарки. Ці досліди мали вихідним пунктом відому національну схему історії України М. Грушевського народницького типу^{30/}, але вони не служили першим містком для українських конструкцій державницького типу. В советській Україні почало фєрмуватися державницьке думання, державницька ідеологія, що наближалася вже до новітньої державницької думки школи В. Липинського. Особливо виразно помічається ця тенденція в працях Л. Окіншевича "Українське державне право"^{31/} і В. Новицького "Державне минуле України як предмет науки"^{32/}. Залежно від державности, своєї чи чужої, поділяється у Л. Окіншевича історія державного права України на 5 відділів: княжо-земську, литовську, польську, гетьманську та імперіальну^{33/}.

Дуже важливе значення мають для вивчення української державности 17-18 ст. праця М. Слабченка про центральні інституції України /Одеса 1918/ за ті ж часи, а особливо ґрунтовні монографії Л. Окіншевича про Генеральну Раду, Генеральну Старшину, Старшинську Раду^{34/}.

Новиною було дослідження соціально-господарчої історії Гетьманщини в 17-18 ст. Тут висунувся наперед відомий історик економіст М. Слабченко /після В. Мякотина з його відомою монографією - найбільший учений на цім полі/, який у своїй "Орга-

нізації хозяйства України" /Одеса 1922-1925/ дав у чотирьох томах образ українського господарства Гетьманщини в 17-18 ст., торкаючись в першій томі сільського господарства, в другій індустрії, в третій розвитку торгівлі і торгового капіталу, а в четвертому - державної господарки та її органів. Це була піонерська праця, хоч авторові можна закинути в методологічному відношенні поспішність висновків і опертя на досить убогі матеріали, що не давали права робити широкі висновки.

Спеціальним питанням господарки і колонізації, передовсім у 18 ст., були присвячені праці М. Ткаченка, С. Шамрая, П. Клименка, О. Барановича, В. Юркевича, П. Федоренка /питання манастирської господарки/ і т.д., в яких відзеркалюється господарча і колонізаційна ситуація в першу чергу Лівобережної України, але також і Слобожанщини, Правобережної України та Запорозької Січі за тієї 17-18 ст.^{35/} В досліді помітний виразний вжиток генеральних ревізій, особливо генеральної ревізії Румянцева. Історія української індустрії цього часу розроблялася в працях О.Оглоблина; М. Тищенко дав ряд праць про історію української торгівлі, особливо з закордоном.

9. 19 і 20 ст. в працях советсько-української історіографії

19 століття займає окреме місце в українсько-советській історіографії^{36/}. Тут виявили себе українські історики особливо плідними. Звичайно великих синтетичних дослідів не було та й не могло бути. Але й опрацювання окремих проблем робило свій вплив і дуже спричинилося до вяснення українського історичного процесу в 19 ст.

Тут доводилося починати буквально з нічого, але були й умовини для успішного дослідження: знайдено було силу нового, свіжого архівного матеріалу, який до революції лежав прихований в жандармських, цензурних і інших численних архівах, а тепер став доступним дослідникам. Чимале значення мали й певні загальні тенденції советського режиму, які українському історикові залишали певну свободу не тільки в розшукуванні, але й в опрацюванні відповідного матеріалу. До цього належала бо-

ротьба проти "царизму", що була в Советському Союзі 20-х років основним програмовим постулятом комуністичної доктрини. Поборювалися всі прояви "царизму", до яких зараховувалося між іншим і царську політику пригнічення чужонаціональних, неросійських народів / отже і України/. Саме ці теми могли бути тепер широко спрацьовувані в численних публікаціях дослідників.

Рівночасно виходили назверх і всі приглушені / і не тільки антицарські/ прагнення українського національного життя. З одного боку була це національна схема М. Грушевського, з другого свіжа пам'ять про свою власну державність 1917-1920 рр., що викликали відповідні ремінісценції.

Але й сам матеріал давав підставу для вироблення генетичного розвитку української національної ідеї в 19 ст. Дуже пильно вивчалися початки українського національного відродження в 19 ст. В революційних рухах 19 ст. українських істориків особливо цікавили ті українські своєрідності і стремління, які носили виразно національний характер. Була тенденція український національний здвиг поставити на свої окремі рейки. Помітне було виразне бажання навіть український національний революційний рух старого царського режиму виділити у щось окреме і сепарувати його від загальноросійського революційного руху тих часів, з яким він безперечно був зв'язаний. У тих дослідках підкреслювалося /свідомо чи ні/ не те, що Україну сполучувало з Росією /хоч би з російським революційним рухом/, але те, що її віддаляло і сепарувало ^{37/}. Тенденція відділення, сепарації, була помітною у більшості советських істориків-українців, не тільки так званого "буржуазного" характеру, але й соціалістів та комуністів, не виключаючи й голови марксистсько-комуністичного розуміння історії, М. Яворського.

Особливу увагу було звернено на рух декабристів. Йому присвячені були цілі збірники і окремі студії. О. Гермайзе взяв на себе завдання висвітлити українські національні моменти в статті "Рух декабристів і українство" ^{38/}, займаючись зосібна ідеологією українських учасників руху /В. Горбачевський, М. Драгоманов і т.д./ та вбачаючи в них своєрідних попередників Кирило-методієвського братства з його суто національною програмою.

Ідеологія Кирило-методіївського братства та діяльність його окремих членів, генеза хлопоманів, українська громада 60-70-х років, особливо Київська /І. Житецький і інші/, роля М. Драгоманова в українським національним русі 60-70 років /М. Грушевський, К. Копержинський/ і т.д. і т.д. - все це були ті моменти, які в трактуванні істориків робили український національний процес у 19 ст. своєрідним, незалежним і відокремленим. Їх зв'язувала одна пряма лінія ^{39/}.

Дослідження ХХ століття і далі залишалося доменом марксистської школи ^{40/}. Як вже раніше було згадувано, революція 1905 року та аграрний і робітничий рухи того часу, большевицька революція в Україні після 1917 р. - стояли на першому плані. Також досліджувано історію українських соціалістичних партій. Революційній Українській Партії /РУП/, заснованій у Харкові в 1900 р., присвятив О. Гермайзе свою книгу "Нариси з історії революційного руху на Україні, т. I. Революційна Українська Партія /РУП/" ^{41/}. Історією большевицької революції і комуністичної партії України зайнялися самі члени партії, між ними М. Яворський, М. Попов, М. Скрипник.

Багато революційного матеріалу /1905 і 1917 рр./ друкував партійний орган "Літопис Революції", що виходив з 1922 р. російською мовою, а з 1928 р. українською. Взагалі комуністичні історики групувалися в Харкові, в офіційним центрі України, і їх признаним головою був проф. М. Яворський, який репрезентував партійний підхід до української історії. Він стояв на чолі заснованого ним харківського Інституту Маркса-Леніна з головним органом "Прапор марксизму", скорше теоретичного характеру. /"Літопис революції" був історичним органом/.

Між культурним центром Києвом і офіційним Харковом не було згоди. Міродайні кола в Харкові ставилися з недовіром до культурної і наукової діяльності Києва, а в першу чергу до Української Академії Наук. Для них це був чужий, немарксистський світ. Один з цих комуністів так характеризував Академію і її діячів: "УАН за радянських умов, без сумніву, зросла і скріпла, хоч багато її академіків залишилися ідейно на старих націоналістичних буржуазних засадах, що без сумніву гальмує роботу. Вона

скупчила в своїх стінах переважно робітників, що їх світогляд формувався в умовах дожовтневої революції. Тому вони принесли в Академію багато старого буржуазного націоналізму" 42/.

III. УКРАЇНСЬКА СОВЕТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 30-х РОКІВ

1. Нова "генеральна лінія" Сталіна і розгром советської України

1929 рік можна назвати переломовим роком розвитку советської України. Нова ера стояла в зв'язку з новою "генеральною лінією" Сталіна. Проклямований ним п'ятирічний план, заповідження індустріалізації Советського Союзу і колективізації його сільського господарства вели з природньою необхідністю до централізації всіх сил і засобів у руках Кремлю.

Це був у першу чергу удар на неросійські національні республіки, передовсім на українську, як найбільшу з них. Індустріалізація, якої метою було створення нових міцних індустріальних центрів на Уралі і Сибіру, переводилася коштом саме цих неросійських республік. Знову ж і колективізацію, що мала дати засоби для цієї індустрії коштом закріпаченого селянства, почали переводити в першу чергу в Україні. З центральною Росією поводитися значно обережніше: тут реформа переводилася етап за етапом і не була такою болючою для росіянина, призвичаєного жити "миром", як для українського селянина з його виразним індивідуалізмом.

Україні коштувала колективізація мільйони людських жертв, бо селяни розвинули великий спротив супроти нових форм закріпачення, а тому на них й звалилася уся сила урядових репресій /заслання на Соловки, голод 1933 р. і т.д./.

Війна советського режиму проти селянства /в першу чергу проти українського селянства/ означала, що часи пактування з селянами минули. Тим самим стала непотрібною і українська інтелігенція в призначеній їй зверху ролі посередника між владою і селянськими масами. Вона й так не справдила покладених на неї большевиками надій. Інтелігенція дуже пильно зайнялася творенням національ-

ної української культури і виявила тенденції до емансипації від Москви. Під її впливом стояли навіть прихильники советської доктрини, яким за те закидалося збочення в націоналістичний бік: відомо, найбільшого розголосу дістала справа Шумського з його гаслом орієнтації України на Захід /1927/, Хвильового з його незакінченим романом "Вальдшнепи", в яким виразно зображено розчарування в комунізмі і потребу орієнтації на Захід, і навіть проживаючого в Україні росіянина Волобуєва, який гостро картав советську Москву за колоніальну експлуатацію України /1928/.

2. Теорія нації і боротьба між Кремлем і національною /також і комуністичною/ опозицією в Україні

У Москві давно вже звернули увагу на сильні і Москві, звичайно, дуже нелюбі національні тенденції в Україні. Видатні російські комуністи як Бухарін, Ларін, Преображенський, Ваганьян задалегідь зайняли скрайнє вороже становище супроти національних прав українців та інших неросійських народів. Ваганьян скомпонував оригінальну теорію монолітної, домінуючої пролетарської культури, якою звичайно могла бути лише російська. Російській культурі він надавав значення світової культури, якій належить провідна роля в Советському Союзі і вимагав її привілейованого трактування і в неросійських республіках, як "всесоюзної" культури, в той час як українська культура мала в його очах льокальний характер, для вжитку на місці, вдома. Таке різке ставлення справи примусило навіть харківського "Комуніста" дати в номері з 26 квітня 1928 р. рішучу відсіч: було виразно підкреслено, що "всесоюзна" культура не існує, а існують тільки культури російська, українська, грузинська і т.д. ^{43/}

У цю полеміку встряли харківські комуністи. Ще раз стався двобій між заступником Кремлю Ваганьяном і "партійною опозицією". Конфлікт був гострий, і на лаву підсудних попала майже ціла марксистська школа М. Яворського.

Вихідний пункт був - поняття нації, і саме це взявся вивчати один із прихильників Яворського, В. Флушецько в статті

"Проблеми нації і її генези" /"Прапор марксизму", 1929, ч.4/. Глушенко ясно і виразно каже, що Москва, навіть проповідуючи "інтернаціональну культуру в національних мовах", майже нічого не дала для розвитку національних культур і що державний советський апарат в Україні був у дійсності апарат колонізаторів та великоросійських шовіністів ^{44/}.

Як ортодоксальний комуніст В. Глушенко приймає звичайно тезу перетворення націй в одну націю, але ця асиміляція націй є на його думку довгий і поступовий процес еволюції, якого здійснення може наступити тільки в комуністичній фазі советського розвитку. Згідно з Леніном він за асиміляцію націй, але під умовою, що ця асиміляція проходить природньо і невимушено ^{45/}. Період соціалістичного будівництва ніби є рівночасно і періодом національного поступу, успішного розвитку націй. Спочатку мусять нації бути піднесеними на вищий щабель, вони мусять бути добре розвиненими, щоби бути підготованими до перетворення в одну націю в добу чистого комунізму. В цій добі по суті немає вже націй, не існує і національного розвитку, існує вільне комуністичне товариство, громада ^{46/}.

Але це покищо далекі перспективи. Поки нації існують, мусять вони, на думку В. Глушенка, бути визнаними і марксистами. Марксист зобов'язаний пропагандними тезами Леніна визнати закономірність розвитку нації. Національна справа є прогресивне явище, але треба знати, що в ній є прогресивне, позитивне. Кожний комуніст мусить боротися за національну ідею, оскільки вона є висловом прогресивної думки. Він мусить виступати проти національного уярмлення, за суверенітет народу і нації ^{47/}. Кожна негачія національних масових рухів, себто прогресивного в національному, є за Леніном відходом від правильного національного шляху. На думку В. Глушенка це одне дає вже підставу для таких хоробливих наростів як націоналізм /розуміється тут, звичайно, націоналізм Москви! / з його вимогою визнання "власної" нації як "зразкової" нації, з претенсіями на виїмкові права й привілеї на полі державного будівництва і т.д. ^{48/}

Були і інші загрозливі ознаки. Москва дійсно виступала з новими претенсіями. Вже в 1929 р. починається прискорена лікві-

дація самостійних українських комісаріятів. Весною 1930 р. був інсценізований великий процес проти інтелігенції, що сиділа в значній кількості в Києві, як культурному центрі України. Цей хрестовий похід проти так званої "Спілки Визволення України" скінчився знищенням провідних сил української інтелігенції. На самому процесі фігурували тільки видатніші імена, С. Єфремова, Дурдуківського, В. Ганцова, а поза ними знищено було тисячі українських науковців і письменників, та молодь. Рівночасно відбувалася і ліквідація української автокефальної церкви.

3. Похід проти української історичної науки і спротив М.

Яворського

У цих рамках буде нам зрозумілим і советсько-московський похід проти української науки, а спеціально проти української історичної науки. Він почався вже на першій всесоюзній конгресі істориків-марксистів у Москві / з 28 грудня 1928 р. до 4 січня 1929 р./ . Тут оголосив проф. М. Покровський, голова істориків-марксистів у Росії, що тільки марксистська історична наука повинна розглядатися як наука. Це було відкрите оголошення війни так званим буржуазним історикам. Але головний удар направлено було в бік неросійських істориків, в першу чергу на українську марксистську школу . М. Покровський, правда, проклямував потребу вивчення історії советських народів замість колишньої російської історії, як її плекалося в дореволюційні часи, але він же рівночасно остерігав присутніх на конгресі істориків-марксистів з України перед надто пильним уживанням "клясово-національної методи" ^{49/} . Саме М. Яворський, голова заснованого в 1928 р. Товариства українських істориків-марксистів /з осідком у Харкові/ став об'єктом особливо сильних російських нападів.

Це була типова для советсько-російської тактики ситуація. Чейже Яворський перший подняв голос проти антимарксистських тенденцій у сучасній советсько-українській історіографії, передусім проти М. Грушевського як історика, що відтворював історичний розвиток українського народу, не підкреслюючи і тим самим

не визнаючи класового характеру цього розвитку.

І саме проти цього "правовірного" М. Яворського направле-ні були обвинувачення такої міродайної особи як секретаря ро-сійського товариства істориків-марксистів Горіна, який зазна-чив, що українцям взагалі бракує ортодоксальної чистоти мар-ксизму ^{50/}. Горін сформулював ще раз свої обвинувачення в стат-ті, що появилася в московській "Правді" з 10 лютого 1929 р., де він посвідчив М. Яворському, що його "Короткий нарис істо-рії України" і "Коротка історія України", під покришкою марк-сизму, виявляють тенденції, які формально наближають погляди М. Яворського до націоналізму ^{51/}.

Це обвинувачення не було зовсім безпідставне. Деякі висло-ви М. Яворського безперечно не могли подобатися в Москві. В "Короткім нарисі історії України" голова харківських марксистів писав, напр., що Москва здавну дивилася похадливими очима на Україну як на свою здобич, що козацька старшина добивалася з'єднання з Москвою з своїх власних, егоїстичних мотивів та що засліплені українські працюючі маси тільки тому поклали свої надії на Переяславську умову /1654 р./, що не знали дійсного життя і порядків у Москві ^{52/} і т.д. Аргументація М. Яворсько-го була безперечно переконуючою, і її поділяли в Україні і іс-торики-марксиста і немарксиста.

Саме це злостило міродайні кола в Москві. Також не могло подобатися і його трактування українського національного руху на початку 19 ст., "Малоросійського общества" /1819/, "Общест-ва з'єднаних слов'ян", декабристського руху ^{53/}. У нього М. Драгоманов і Б. Подолинський являються передзвісниками і піоне-рами марксизму в Україні, а М. Зібер /також українець/, заснов-ником революційного марксизму в рамках всієї російської імпе-рії. Він дуже уважно ставився до українських співучасників ре-волюційних рухів і готовий приписати їм особливу ролу в рамках саме української революції. Виходить, що й він виступає за від-рив, а не зближення з Росією, за встановлення своїх національ-но-українських етапів у процесі українського історичного життя.

Російсько-українська наукова полеміка чим далі набирала гостріших форм. Враження від московської сесії було в Україні пригнічуюче. О. Гермайзе, історик-марксист і учасник конферен-

ції в Москві, докладав про тенденції російських істориків /на засіданні Ради Всеукраїнської Академії Наук з 14 січня 1929 р./⁵ в дуже песимістичний спосіб. Справа в тім, що контраргументи українських істориків про чистоту марксизму в Україні не зробили відповідного враження. Російські історики-марксисты повірили Горіну, а не українцям.

Але М. Яворський не тратив бадьорости. Спочатку харківські партійні товариші ніби були по його боці. На засіданні харківського товариства істориків-марксистів 15 лютого 1929 р. була критика Горіна відкинута, а концепція М. Яворського виправдана. Сам М. Яворський дав гостру відповідь на обвинувачення Горіна в "Правді" з 10 лютого 1929 р. в статті під назвою "Дон-Кіхотство чи русотяпство"^{55/}. Тут він штемпелює Горіна як впертого заступника думки про потребу сформування одного об'єднаного Товариства істориків-марксистів, чому доказом являється, мовляв, що сам голова українського товариства в Харкові М. Яворський, не дотримав правдивої марксистської лінії^{56/}.

Чи М. Яворський дотримав "чистоти лінії" чи ні, це ще спірне питання. На нього косо дивилася Москва, і тут було тяжко знайти вихід з положення. Гасло Горіна зараз же підхопила московська преса, і в "Известиях" з'явилася многозначна кореспонденція, де було виразно сказано, що на провінції значно більше помітний вплив дрібнобуржуазної і буржуазної ідеології ніж в центрі, себто в Москві^{57/}. Не менш гострим було ставлення М. Яворського і до голови марксистської школи в Росії М. Покровського: "Кожному - підкреслював Яворський - хто критично перечитував праці засновника марксизму в російській історіографії /Покровський/, відомо, що він зовсім не вважав українського історичного процесу "самостійним" та взагалі кожную національну особливість цього процесу старанно викреслював з історичного життя Росії 19 і 20 ст., боронячи рівночасно стару ідею суцільного російського історичного процесу в рамках Росії".

Але назабаром і в Харкові прийшло до зміни настроїв. Москва виявилася сильнішою ніж Харків. Стало ясним, що позиція М. Яворського на відповідала офіційним тенденціям. Вже в травні 1929 р. під час засідання /було їх цілі десятки/ Харківського Товариства істориків-марксистів виявився виразно зворот в

настроях і полеміці. Думки про історичну схему Яворського поділилися: одні, як Сухенко або Свідзінський, боронили, хоч і обережно, концепції М. Яворського; більшість /особливо ж члени-неукраїнці/ цілком недвозначно її осуджували. Закидали Яворському механістичну методу, нахил до ідеалізму і цілеспрямованості, замість визнання законів історичного розвитку. Дуже небезпечною вважалася його народницька ідеологія та ідеалізація верстви малих продуцентів, що зрештою мало вести до визнання революційності заможних селян /куркулів/ і взагалі національної буржуазії ^{58/}.

Гехтман, напр., вважав головною помилкою схеми М. Яворського, що вона занадто підкреслювала "абстрактну особливість" українського історичного процесу та ігнорувала те, що російський історичний процес має спільні риси з українським і що перший мав вплив на другий ^{59/}. Інший полеміст, Мебель, закидав знову М. Яворському, що він долю українського пролетаріату протиставить долі російського пролетаріату і т.д. ^{60/}

В цілій суперечці, що тягнулася місяцями на засіданнях Товариства українських істориків-марксистів, основним пунктом обвинувачення була не стільки чистота ортодоксального розуміння історичного процесу, скільки тенденція М. Яворського емансипувати Україну від Москви, розірвати спільну лінію між ними /оскільки така взагалі існувала ! / і накреслити відрубний, окремий історичний шлях України, послуговуючись для того гаслом не наближення, а відділення України від Москви, розділу, сепарації. Бо М. Яворський був не тільки комуніст, але й українець з походження і переконань.

Звичайно, похід проти М. Яворського був і походом взагалі проти представників марксистської науки в Україні. Недурно ж О. Гермайзе було охрещено "псевдомарксистом", який видумав якись українських декабристів. У той час, як, мовляв, у дійсності декабризм був чисто російським рухом, у якому українське суспільство не грало жадної ролі ^{61/}.

Також і співробітники Яворського, як Сухенко і Свідзінський, попали в критичне становище. Чим далі, тим кампанія проти М. Яворського ставала гострішою. Він примушений був каятися, і в часописі "Комуніст" появилася його стаття під красномовним за-

головком "Мої помилки в концепції історії України" ^{62/}. Але й каяття вже не помогло. Сам М. Скрипник взявся за перо, щоб висвітлити в "Більшевику України" /1930 ч. 2/ фальшиві позиції М. Яворського і довести, що його сповідь і каяття далеко не вистачають. Це означало засудження М. Яворського ^{63/}. На початку 1930 р. засновника марксистського напрямку в українській історіографії було виключено з рядів комуністичної партії. Засудило М. Яворського /на засіданні 23 лютого 1930 р./, як так званого псевдомарксиста і націоналіста, також і саме засноване ним українське товариство істориків-марксистів. М. Яворського незабаром було заслано на Соловки.

4. Ліквідація М. Грушевського

Але це був вже кінцевий результат діяльності М. Яворського. Доля судила йому саме це в антракті, під час слідства, стати дійсним членом Академії Наук. Саме після з'їзду істориків-марксистів у Москві вийшло розпорядження Совету українських народних комісарів з 16 квітня 1929 р. про додаткові вибори в члени Української Академії Наук. Ці вибори відбулися 29 червня 1929 р., і їх результатом було те, що керування науковою працею Академії перебрали на себе партійці - марксисты. Вибраними були такі українські комуністи як О. Шліхтер, В. Затонський і М. Скрипник. Історичний відділ Академії іменував на академіків М. Слабченка, Д. Яворницького і комуніста М. Яворського. Це скріплення позицій марксизму в рамках Київської Академії Наук було явищем рівнобіжним з тим, що робилося в російській Академії Наук, яка в 1929 р. встигла ще вибрати на академіків, таких заслужених істориків як М. Грушевського і М. Любавського, але рівночасно примушена була надати звання академіків офіційному історикові М. Покровському і теоретикам марксизму - Рязанцеву і Н. Бухаріну.

Марксистське керування Академією виявило себе ще наприкінці того ж 1929 р. в "нових лініях" праці Академії. Новий член Академії М. Яворський прийшов з ідеями реформи Академії, на яку

він дивився не як на наукову асоціацію, але як на оперативну єдність, що мала прислужитись соціалістичній будові країни. Структура Академії мала бути цілеспрямовано змінена: замість трьох відділів Академії повинні були залишитися два: природничо-технічний і соціально-економічний ^{64/}. О. Шліхтер теж вимагав участі Академії в розбудові соціалізму, В. Затонський бажав орієнтації Академії на індустріальне будівництво, а М. Скрипник звертав увагу на потребу введення нової науки про соціалістичне планування - все це в рамках п'ятирічного плану Академії і в зв'язку з поглибленим студіюванням діалектичного матеріалізму, марксистської соціології, марксистської методи в історичній науці і т.д. ^{65/}

У ці переходові часи особливо трагічно випала доля М. Грушевського. Його організаційна робота як історика була знищена. Це сталося ще перед реформою Академії / ця реформа мала метою розв'язання історично-філологічного відділу Академії і була постановлена в кінці листопада і на початку грудня 1929 р./.

Особливу енергію в поборенні М. Грушевського виявив М. Яворський, хоч і йому самому приходилося з огляду на кампанію Горіна в Москві сподіватися великих репресій. Він повів атаку проти М. Грушевського як голови найважливіших історичних комісій Академії Наук. Факт той, що завдяки заходам М. Яворського було відібрано М. Грушевському більшість керованих ним комісій і розподілено їх між Д. Багалієм, М. Слабченком і М. Яворським. Ліквідувалися створені М. Грушевським Комісії історії Лівобережної України, Південної України і новітньої історії України; творення нових комісій Лівобережної України і Слобідської України доручалися академіку Багалію, а Південної України академіку М. Слабченкові, в той час як комісія історії революції переходила в руки академіка М. Яворського ^{66/}. На засіданні 22 грудня 1929 р. Історично-філологічний Відділ ухвалив ліквідувати ще одну комісію М. Грушевського, а саме старої історії. Комісія належить до компетенції акад. М. Слабченка /його так звана катедра феодалної доби в Україні/ ^{67/}.

М. Грушевський вперто поборював поспіх, з яким приймалися ці постанови. Він з жалем дивився на руйнування своєї здавна на-

лагодженої праці і особливо на розсіяння того штабу високоцінних співробітників, що займалися підготовкою до друку дисертацій і матеріалів ^{68/}.

Але на така була вдача М. Грушевського, щоби здавати свої позиції. Він боровся не тільки в Україні, але й в цілім Советському Союзі, маючи на оці інтереси української науки. Завдяки своїм виборам у Російську Академію Наук в 1929 р., він мав нагоду і тут піднести свій голос. Але вибори М. Грушевського відбулися вже в зреформовану Академію Наук, яка прийняла на себе назву Всесоюзної Академії Наук. М. Грушевський вважав помилкою створення Союзної Академії без відповідної реформи бази. А вийшло так, що Всесоюзна Академія була рівночасно й Академією великоруського народу. На думку Грушевського правильним було б паралельне існування Союзної Академії і окремої Академії Наук для Росії /Великоросії/. Щоб принаймні хоч трохи направити цю неконсеквентність, український академік пропонував створення трьох Інститутів в рамках Союзної Академії: Інституту російської історії, Інституту української історії та Інституту білоруської історії. Аргументи М. Грушевського ніби залишилися не без враження, і коли він на засіданні Союзної Академії 21 квітня 1929 року запропонував в першу чергу створення Інституту української історії в рамках Союзної Академії, то йому було доручено скласти умотивований проєкт ^{69/}, але навряд чи приступлено до його реалізації. Незабаром прийшли нові реформи Академії, і нікому було думати про ці речі.

Але М. Грушевський, очевидно, не вгадував правдивих інтенцій, які вклдала Москва в цю реформу. Поєднання Союзної Академії з Російською /а скорше переіменування Російської в Союзну і разом Російську/ було знаком на будуче і залишилося в силі по сьогоднішній день. Тепер ми знаємо, що за лаштунками того ховалося бажання довести, що й на полі науки великоруси є ведучою й направляючою нацією: вони мають рівночасно репрезентувати і свою льокальну науку і науку цілого Советського Союзу.

В Союзній Академії М. Грушевський пропонував поставити нарешті в рамках Філологічного Відділу справу з термінологією так, щоб не траплялося більше непорозумінь: або говорити про східне

слов"янство, або про великорусів, українців і білорусів. Але російські вчені на це не погодилися, і так залишилася стара назва "русские" далі міродайною, хоч у дійсності вона покривалася /бо вже існували офіційні окремі назви українців, білорусів/ одними тільки великорусами. Зате вдалося переконати російських вчених з їх пляном створення в рамках Філологічного Відділу російської секції з українською і білоруською підсекціями в непридатності таких підсекцій та в потребі перенесення української і білоруської мови до секції "інших слов"янських мов і літератур" з двома окремими Інститутами - українським і білоруським - що й було ухвалено ^{70/}.

Боротьба М. Грушевського в рамках Союзної або Російської Академії Наук була рівночасно й боротьбою за Українську Академію Наук. Не дивлячись на всі старання найвизначнішого українського історика, створення Союзної Академії Наук вирішило долю Української Академії: вона під іменем Академії Наук УРСР /замість колишньої Всеукраїнської/ переходила на ролі провінціальної інституції.

5. Занепад Української Академії Наук

Упадок М. Яворського був злюю ознакою на майбутнє. Ослаблена встряванням М. Яворського і інших комуністів, Академія Наук стояла перед новими, ще тяжчими іспитами. Процес проти "Спілки Визволення України", що відбувся весною 1930 р. в Харкові, сильно зачепив академічні кола. Засуджено було на довгорічну в'язницю таких членів Академії як С. Борева і М. Слабченка і таких співробітників Академії як О. Гермайзе, В. Ганцова, А. Ніковського й інших. Рівночасно йшла й радикальна "чистка" академічного персоналу. Реорганізовано було і саму Академію /1930/: історично-філологічний відділ було ліквідовано і залишалося тільки два відділи: фізико-технічний, якому тепер було дано назву "природничо-технічного" і соціально-економічний, до якого прилучено було решту комісій і секцій колишнього історично-філологічного відділу. Історична секція взагалі перестала існувати. Восени 1930 р. припинив свій вихід і редагований М. Грушевсь-

ким журнал "Україна" 71/.

Разом з цими розгромами почалася і гостра кампанія проти М. Грушевського. Його школа була примушена до мовчанки. Весною 1931 р. Київ став ареною "палких" "громадських" дискусій /а скорше обвинувачувань/ науки та ідеології М. Грушевського 72/. Одна частина його прихильників скапітулювала; інші розбіглися або були покарані і заслани. Врешті й самого М. Грушевського було заслано в Москву 73/.

Перша половина 30-х років у житті Академії та інших наукових організацій України були життям без направляючої руки М. Грушевського. Академія вступила в добу довгих експериментів нового соціалістичного будування: чергова мода вимагала від неї участі в соціалістичнім змаганні з російською Академією Наук, яку саме було підвищено до ролі Союзної Академії, і білоруською. Академія перебрала шефство над цілим Донецьким басейном. З членів і співробітників Академії формувалися так звані бригади науковців і т.д. 74/

У цих обставинах історичний дослід був засуджений на бездіяльність і мовчанку. Більшість до цього часу діяльних істориків - несподівано зникла: чимало було заарештовано, заслано, розстріляно, чимало тікало поза кордон советської України чи куди-будь, боючися репресій. Наступали часи, коли працівники Академії примушені були складати сповіді, каятися, доводити свою вірність марксистській ідеології і своє вміння користатися марксистською методою. Вичищено було Академію так ґрунтовно, що навіть не було кому продовжувати академічну працю. Поняття про це дає нам, напр., числа аспірантів /асистентів/ при Академії: замість плянових на 1937 р. 110 аспірантських місць стояло до розпорядимости приблизно тільки 10 кандидатів, а причиною були звичайно безконечні чистки з боку державної поліції /Чека, ГПУ і т.д./ 75/

У 1932 р. наказано було ще раз видати журнал "Україна", що перестав був виходити за браком людей, але статті, що тут появилися, стояли на дуже низькому рівні. Були це здебільшого каяття молодшої генерації та досить наївні "критичні" /це був дуже примітивний критицизм/ напади свіжих прозелітів марксизму

проти так званої буржуазії або дрібнобуржуазної схеми М.Грушевського, М. Василенка, М. Слабченка, Д. Багалія й т.д. Наказаний згори напад поведено було з двох боків: проти псевдомарксизму засланого на північ М. Яворського /"Яворщина"/ і його співідеологів та проти буржуазних і дрібнобуржуазних істриків. Журнал "Україна" після виходу кількох чисел знову перестав виходити 76/.

Переслідування українства досягло в 1933 р. найвищого пункту. Шеф українського ГПУ, Балицький, формулював свою працю на знищення українського народу як таку, що направлена була проти селянсько-антикомуністичних елементів /куркулі/ і проти головних центрів українського націоналізму. Навіть старий більшовик М. Скрипник, один з комуністичних провідників в Україні, приятель Леніна, мусів покінчити своє життя самогубством /1933/. П. Постишев, якого прислано було спеціально з центру для погрому всього українського, став диктатором України. Наступила ера штучного голоду на селі і кривавих репресій у цілій країні. 17-й з'їзд комуністичної партії Советського Союзу /1934/ тільки вже санкціонував той погром, що його учинила советська адміністрація в Україні. Основною небезпекою часу Сталін оголосив український націоналізм. Вперше так ясно і виразно був проклямований антиукраїнський курс 77/.

Зміну політичного курсу відчула на собі і Академія Наук. Зовнішнім виявом цього було переіменування її з Всеукраїнської Академії Наук в Академію Наук Української Соціалістичної Советської Республіки. Супроти ранішим тенденціям до технізації і спеціалізації школи / в формі ІНО і т.д., які особливо плекали в советській Україні/, тепер було наказано заснувати державні університети /навіть з окремими історичним факультетами/ не тільки в Ленінграді і Москві, але й у Києві і Харкові.

Нова реформа чекала Академію. Щоби ще ближче зв'язати Академію з практикою соціалістичного будівництва і мати змогу використати її наукові сили для нових завдань у рамках державної планової комісії і окремих комісаріятів, було Академію розпорядженням Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету з 1. квітня 1934 р. підпорядковано Раді Народніх Комісарів советської Укра-

їни. Перший і другий відділ Академії, природничо-технічний і соціально-економічний, було розв'язано, а на їх місце покликано до життя 31 окремий інститут, які мали безпосередньо підлягати Президії Академії^{78/}. Ліквідація досі існуючих відділів Академії переводилася очевидно для того, щоб легше було покласти руку на її окремі інституції.

6. Доба переоцінки цінностей. Новий Історичний Інститут при Академії Наук УРСР

Серед нових інститутів приступив до праці і так званий Історично-археографічний Інститут. У першому томі "Записок" /ч. I, 249 стор./ цього Інституту - як про це подають "Вісті" Академії за 1934 р.^{79/} - появилися статті, в яких з особливою силою підкреслювалися помилки старої генерації українських істориків. Кидається в вічі підкреслено критичний тон співробітників Інституту в поборюванні "націоналістичної" української історіографії. М. Грушевський, якого до цього часу характеризували як представника буржуазної історіографії, тут виступає вже як творець фашистської концепції історії України. І. Слизький пише, напр., статтю під красномовним заголовком "Про національно-фашистські настанови у виданню I тому творів В. Антоновича". І. Кравченко обговорює фашистські концепції М. Грушевського і його школи в українській історіографії; Ф. Ястребов характеризує "національні фашистські концепції селянської війни 1648 року в Україні" і т.д.^{80/}

Цей Історичний Інститут теж пережив свою еволюцію /як і взагалі ціла Академія протягом останніх років/ і ще в 30-х роках був переіменований в окремий "Інститут Історії України", якого директором було призначено в 1937 р. С. Білоусова^{81/}. Це вже була інституція нової формації і з новими тенденціями, які залишилися в силі і по сьогодні.

Рік 1936, в якому було проголошено нову союзну конституцію з обмеженням прав советських республік і в першу чергу України, був рівночасно роком посиленої боротьби проти школи М. Покровського. Вже раніше /може навіть з 1934 р./, центр звернув пильну

увагу на історичні науки, і вже на 17 з'їзді большевицької партії вироблені були директиви для бажаних змін на полі історіографії. Журнал "Історик-Марксист" висловився з цього приводу, що основним завданням є поставити історичну науку на висоту тих великих завдань, яких вимагає від неї сучасність. Історична наука мала стати найважливішою, найактуальнішою частиною теоретичної праці партії, саме тепер, коли доведено певну можливість перемоги соціалізму і ленінізму в цілому світі. Тому й відчувається така пекуча потреба в написанні нових підручників з старої, середньої і нової всесвітньої історії ^{82/}.

Отже в 1936 р. поведено було одверту боротьбу проти історичної школи недавно померлого /1932/ М. Покровського. Науку цього засновника марксистського напрямку в російській історіографії було засуджено як фальшиву: М. Покровський ніби відійшов від історичного матеріалізму Маркса в бік "економічного" матеріалізму з його механістичним принципом ^{83/}.

Отак було розвінчано М. Покровського, що в роках 1917-1931 безперечно був диктатором советської науки. Старий большевик, дійсний знавець марксизму, він не зумів пристосуватися до найновіших вимог часу з їх своєрідною діалектикою. Він був занадто вченим, а не політиком. Вихованець Московського Університету, учасник семінару В.О. Ключевського, він працював разом з П. Мілюковим і А. Кізеветтером. Будучи переконаним інтернаціоналістом, в усякім разі не російським шовіністом, він громив у своїх підручниках і статтях царський імперіалізм, особливо ж там, де в ім'я царської влади робився утиск іногородцям.

Не можна сказати, щоб советський уряд виступав консеквентно і прямо в цих справах. Тут відбувалася певна еволюція, і взагалі розвиток Советського Союзу за Сталіна набрав характеру не прямої, а хвилястої лінії. Ще в січні 1936 р. було засновано /по суті в дусі ідеї не стільки М. Грушевського, скільки М. Покровського/ Історичний Інститут при Академії Наук Советського Союзу, якого завданням мало бути дослідження історії Советського Союзу, з окремими секціями для історії Великої Росії, України, Білорусії, народів Кавказу, Сибіру і Півночі, Поволжя і Середньої Азії ^{84/}.

Але в загальному концепція М. Покровського і його "школи" попросту не відповідала дуже зміцнілим націоналістичним тенденціям советської Росії. Серед московських можновладців перемогла течія, що стреміла до звеличення властивої Росії: російський народ мав віднині з волі партії бути провідним народом, народом - вождем в рамках Советського Союзу. Йому передана була честь бути прапороносцем революції і комунізму та рішачим фактором в культурному житті Східної Європи.

Ця тенденція означала переоцінку цінностей і в ретроспективному огляді минулого Росії. Вважалося потрібним /і тут як живо пригадуються нам тенденції старої історіографії Росії ще з 18 ст.!/ по можливості уникати всього, що могло національну Росію принизити, а підкреслювати той "возвышающий обман", який був в стані підняти росіян на душі і знаходив великий відгук в їх серцях. До цього часу в советський Пантеон входили такі революційні фігури як Стенька Разін або Пугачов. Тепер прославленими героями отечества було визнано Олександра Невського, Мініна і Пожарського, Петра I /звичайно не як царя, а як борця за національні цілі Росії/, Суворова, Кутузова, героїв севастопольської оборони в середині 19 ст. і т.д. Так само був реабілітований цілий ряд письменників, що заслужились на культурному полі в минулому Росії.

Цей новий національний патріотичний тон сполучився в своєрідний спосіб з загостреною вимогою правдивого ортодоксального тлумачення марксистської науки. Під власною редакцією Сталіна було опрацьовано історію комуністичної партії Советського Союзу. Це був новий своєрідний "катехизис" марксизму, міродайний для всіх істориків Советського Союзу.

В цю добу зверху / з партійних інстанцій/ регульованої науки український історичний дослід був засуджений на смерть. Діяльним був тільки Інститут Історії України при Академії Наук УРСР, академічної нової формації, що по суті стала філіялом Союзної, себто російської Академії Наук.

Український Історичний Інститут отримав нові завдання. Перед тим єдиним підручником історії, допущеним до вжитку в українських советських школах, був підручник М. Яворського. 3

осудженням М. Яворського і цілої його історичної концепції виникала пекуча потреба опрацювання і видрукування нових підручників, особливо високошкільного типу. Тому від Інституту вимагалось в першу чергу виробити і видати курс української історії для вжитку студентів і звичайних читачів - на підставі нових інструкцій і то в найскорший термін.

Праці Інституту, написані на підставі цих інструкцій, почали появлятися щойно в роках 1939-1940 під заголовком "Нариси з історії України". Це були скорше монографії, а не вимагані владою шкільні підручники. В 1941 р. було вже кілька монографій, що торкалися окремих періодів історії України.

1. Київська Русь і фєвдальні князівства 12-13 ст. /Київ 1939, К. Гуслистий і Ф. Ястребов/.

2. К. Гуслистий. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею з 14 ст. по 1569 р. /Київ 1940/.

3. М. Петровський. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхецької Польщі і приєднання України до Росії 1648-1654 рр. /Київ 1940/.

4. Ф. Ястребов. Україна в першій половині 19 ст. /Київ 1939/.

Окремо вийшли оброблені М. Петровським витяги з джерел для шкільного вжитку до історії Київської Русі і окремих князівств 12-13 ст. /Київ 1939, т. I./ та збірка під назвою "Полтавська битва" /Київ 1940 /.

В цих працях помітний безсумнівний виразний вплив нових урядових інструкцій. Тенденційний підхід висловив себе вже в обов'язковім цитуванні праць Маркса, Леніна і Сталіна, бо це було дуже важно, щоб довести ортодоксальну чистоту діалектично-матеріалістичної методи і правильне інтерпретування науки історичного матеріалізму. Ще виразнішою була тенденція по можливості тісніше зв'язати історію України з історією Росії. Гасло звучало: підкреслювати не те, що роз'єднувало Україну з Росією, але те, що їх зв'язувало. Одна з центральних постатей української історії, Б. Хмельницький, оцінюється позитивно, але не як творець української козацької держави і не тому, що він завдав рішачючих ударів Польщі, але тому, що він з'єднав Україну з Росією. Підкреслювалося саме це останнє ^{85/}. Також і боротьба Пет-

ра I проти Карла XII розглядається як спільна боротьба Росії і України проти шведського наїздника. Через цілий збірник "Полтавська битва" проходить червоною ниткою прагнення довести, що в цій боротьбі український народ стояв вірно по боці Росії і що акція Мазепи була його ізольованим вчинком, за який він заслугує назви зрадника.

Таких зразків можна навести ще більше. Але досить і цих, щоб зрозуміти, що завданням українських істориків стало на наказ згори представляти роль України в порівнянні з Росією по можливості непомітно, до певної міри як додаток до великої Росії. Українська історія була засуджена бути льокальною історією в рамках великого цілого, і український історик ні в якому разі не смів висловлювати претенсії, які доводили б якісь особливості України і які затемнювали б блиск історичної Росії. Завдання нової генерації українських істориків мало полягати в шуканні спільних, об'єднуючих пунктів з Росією, в підкреслюванні необхідності спільного життя України з Росією та навіть підпорядкування першої другій.

Після цього залишався тільки ще один етап: русифікація. Русифікація української культури і зокрема історії - сьогодні найвидатніше явище в стосунках української "провінції" з московським центром.

IV. ІСТОРИОГРАФІЯ СОВЕТСЬКОЇ УКРАЇНИ 40-50 РОКІВ

1. Організація історичної праці в Советських республіках і в Україні

Часи після другої світової війни були прямим продовженням 30-х років в советській політиці. В основному нічого не змінилося. Особливо пізнали це на собі гуманітарні дисципліни, для яких 30-ті роки були катастрофою, знищенням всіх результатів проробленої наукової праці. Кремль знайшов нарешті нагоду, щоб помститися не тільки на непокірливим українським селянстві, але й на українській інтелігенції.

Але ця лінія переслідування була якоюсь хвилястою. Українську Академію Наук було, як відомо, переформовано /1930/, але коли під час першої реформи /1930/ був знищений гуманітарний відділ, як окреме тіло, то тепер, за другої реформи 1934 р., були зліквідовані й математично-технічні та соціально-економічні відділи, а ціла Академія була поділена на ряд окремих інститутів, підлеглих Головній Управі Академії, що давало можливість пильного догляду за всіма проявами наукового життя інституції, включно до найменших дрібниць. Зате замість інститутів Народної Освіти, що були заведені після ліквідації університетів і їх гуманітарних факультетів, знову появились державні університети з історичним, історико-літературним й т.д. факультетами, хоч тільки в кількох найважливіших містах України, та Педагогічні Інститути.

Рівночасно відбулася надзвичайна концентрація влади на верхах у руках Кремлю і кремлівської вірнопідданої бюрократії. Така сама концентрація відбулася і в межах науки / особливо гуманітарних дисциплін/. На перше місце висунулася Академія Наук Советського Союзу - АН ССРСР, хоч і не з диктаторською владою, але з політичним авторитетом, який цілковито вистачав для командування так званими "союзними" академіями. Таких союзних советських академій набралось врешті 12 за числом 12 союзних республік: Академія Наук України, Білорусії, Грузії, Арменії, Казахстану, Таджикистану, Туркестану і Азербайджану, в останні роки Естонії, Латвії і Литви ^{86/}.

Академії Наук були тільки відзеркаленням політики центру. Під їх новим проводом поволі, на протязі 40-х років, сформувалися історичні науки не тільки в Україні, але й в цілому Советському Союзі.

Академія Наук Советського Союзу стала рівночасно і Академією Советської Росії і мала таким чином подвійне завдання, коли брати на увагу "історію" як окремий предмет. Вона спеціально займалася світовою і російською історією, але рівночасно контролювала і направляла історичну працю республікансько-союзних академій ^{87/}.

Не знаємо, чи поділ на відділи, секції і підсекції в Союзній Академії /АН ССРСР/ залишився ще з дореформених часів. В

республіканських Академіях він був, безперечно, явищем новим, останніх років, - відновлення колишньої структури Академії, хоч і в значно зміненому вигляді і в інших обставинах ^{88/}.

Одною з цих секцій АН СРСР була секція для історії і філософії /історії, філософії, археології, етнографії, історії мистецтва/. Підсекція історії виявляла свою працю в так званім Інституті історії Советського Союзу. Також самі інститути історії існували та існують при республіканських Академіях Наук. Але репрезентативним залишився Інститут історії АН СРСР. Його завданням було не тільки провадити свою російську національно-історичну працю, але й давати поради льокальним історичним силам та співпрацювати з ними. Це немов мережа історичних інститутів, розкиданих по цілому Советському Союзі, з московським історичним Інститутом на чолі.

Але в дійсності завдання Союзного Інституту було значно більше. Інститут передавав скорше накази згори /коли саме не давав своїх наказів "у відповідній формі"/ і посередничив між владою і провінціями історичними інституціями. Можна сказати, що тематика і схема праці намічалася в центрі і виконувалася на місці за посередництвом історичного Інституту при АН СРСР.

Ця надзвичайна перевага підсекції історії АН СРСР стала нам зовсім ясною з засідання Ради Академії /"XII сессия по координации научной деятельности Академий Наук союзных республик"/^{89/}, що відбулося з 4-го по 9-те лютого 1953 р. Підсекція історії розвинула при цій нагоді плани щодо діяльності історичних інститутів в республіканських академіях. На Україну було звернуто особливу увагу з огляду хоч би на 1654 р., що був роком "воссоєдинення" України з Москвою. Рекомендувалося спішно довести до кінця працю над першим і другим томом "Історії Советської України" / Історія УССР/, поставлено було на порядок денний ряд актуальних тем, серед яких особливе значення надавалося темі "Перемоги ленінсько-сталінської національної політики" і формації "української соціалістичної нації", а ще більше уваги присвячено виданню Ювілейного Збірника під заголовком "300 лет воссоєдиненія Украины с Россией" /хоч у дійсності це було "возз"єднання" з Москвою, а не з Росією !/. Проповідувалося цю останню працю провести спільно - силами не тільки Інституту Історії Со-

ветської України, але в зв'язку і за співпрацею з центральними російськими історичними інституціями ^{90/}.

Ми тут вирвали з контексту кілька завдань, які було поставлено центром історичним інституціям Академії Наук советської України /УСРСР/. Але - поза українсько-московським ювілейним роком 1954 - ці завдання були всюди на советській провінції однакові. Що вимагалось від одної республіканської Академії, то вимагалось від усіх інших. В основі лежав плян, схема, яка була вироблена в центрі і яку переводили в життя передовсім окремі історичні інститути при союзно-республіканських академіях. В першу чергу вимагалось написання історії окремих советських республік. 12 неросійських академій мали дати 12 історій своїх країн, але як советських країн, себто з загальною історією своєї республіки як вступом і дуже докладним описом советських часів, в яких Москва грала ролю - це був неписаний закон - ініціатора революції і того прогресивного елемента, під впливом якого країна, мовляв, прийшла до національного розвитку і значних достатків. У зв'язку з цим стояв ряд інших завдань, опрацювання яких було бажане центрові.

Ясно було одне: через історію Кремль хотів вплинути на душу неросійських народів, переконати їх у тому, як багато вони завдячують Москві. І як тільки відбувався ідеологічний спротив, то влада зараз же оскаржувала провінціалні історичні інститути / поруч з ними іноді й Історичний Інститут при Академії Наук СРСР за необачність !/, що вони не уділяють належної уваги питанню про видатну ролю великого російського народу в долі окремих народів Советського Союзу. В зв'язку з цим стоїть і тематика, яку Центральний Інститут Історії пропонував історичним інститутам окремих республік для обговорення і досліджу: етногенези /для доказу про спільний вихідний пункт для росіян, українців і білорусів - київську добу/, формації і розвитку буржуазних і соціалістичних націй /проба сепарації від Заходу/, окремих національних рухів, періодизації історії народів Советського Союзу /щоби звести їх до одного знаменника/ й т.д.

Нераз вимагалось /про це свідчить 12 сесія/ скликання конференції істориків з цілого Советського Союзу для обговорення

такої в очах центру важливої проблеми як формація соціалістичних націй, але чомусь це не переводжувалося в життя ^{91/}.

Російські інститути, примушені наказом згори, нероз надідали на історичні інститути провінції і придушували їх дрібною контролею. Центральний Інститут історії постійно втручався в життя провінціальних інститутів історії, то пропонуючи свою співпрацю, то запрошуючи до спільної обробки певних наукових проблем, включно до спільного друкування результатів наукової праці в періодичнім органі інституту "Исторические записки".

2. Діяльність українських історичних інституцій

Як бачимо, досить однобічно виглядає ця співпраця Центру з провінціальними академіями наук, а в першу чергу укр УССР. Як уже було сказано, попередні Відділи, Секції і Підсекції Академії Наук УССР, що в 1934 р. уступили своє місце інститутам, були тим часом відновлені /ще перед другою світовою війною/ ^{92/}. Постав також і історично-філологічний відділ з секціями і підсекціями, але скорше з репрезентативними функціями та як передаточна інстанція /почасти/. Академія і далі ґрунтувалася на системі автономних інститутів /також і в адміністративнім відношенні/, при чім серед цих інститутів провадив дослідницьку діяльність і Історичний Інститут /евентуально для історії України/.

Але дослідництво не було прерогативою одного тільки історичного інституту при Українській Академії Наук. Також і поза цією "централєю" провадилася дослідницька праця історичними факультетами державних університетів, архівами, історичними музеями і подібними інституціями. В цілому було в советській Україні, коли порахувати разом університетські і історично-архівальні інститути, 7 окремих пунктів, де спеціально досліджувалася історія / в першу чергу звичайно історія України/, до того приходило 13 педагогічних інститутів /колишніх ІНО / з шкільним фахом "Історія" ^{93/}. Існувала також філія Академії Наук у Львові, що заступила місце розв'язаного советською владою Наукового Товариства ім. Шевченка. Тут у Львові працює в рамках філії і най-

видатніший сучасний історик України, проф. І. Крип'якевич, але в советських обставинах тяжко йому працювати. Нічого помітного Філія покищо не дала ^{94/}. Але так само можна висловитися взагалі про історичні інститути советської України, не міняючи самого Києва. Особливу роль грала Академія Соціальних Наук, на історичному відділі якої не раз захищалися дисертації історичного характеру.

Перед кількома роками Інститут Історії /евентуально історії України/ при АН УРСР був реорганізований. На жаль, маємо небагато матеріалів на цю тему і в основі покладаємося на доповідь Шевчука в "Вопросах истории" за 1951 р. ^{95/} З цієї доповіді виходить, що в липні 1950 р. було значно поширено число відділів в Інституті історії. Після реформи існувало дев'ять відділів: історії феудалізму, капіталізму, советського суспільства, воєнно-історичний, історії країни народної демократії, загальної історії і історії міжнародних відносин, історіографії і фондів та відділ археології. Новими були відділи воєнно-історичний, загальної історії, історії міжнародних відносин, історіографії і фондів ^{96/}.

Як бачимо, тут помітний зворот від локальної історії до ширших загальних історичних питань. Центральний уряд не мав очевидно таких застережень супроти українських істориків як у 30-х роках.

В останні часи директором Інституту Історії був кандидат історичних наук О. Касименко, історик-комуніст, з нахилом до теоретичних питань історії і історіографії /ев. української/. Він був у 1934 р. засланий, а пізніше реабілітований і знову покликаний до праці ^{97/}. До членів Інституту належав ряд "старших" і "молодших" співробітників, головним чином дослідників української історії. Я тут назву імена тих дослідників, які прийняли участь в виробленні колективної "Історії Української ССР" /в двох томах/, які у своїй більшості можливо належали до співробітників Історичного Інституту: доктор історичних наук - М. Рубач, кандидати історичних наук В. Дядиченко, Ф. Лось, Ф. Шевченко, Ф. Ястребов, К. Гуслистый, А. Ярмоленко, Е. Стецюк, І. Бойко, І. Гуртій, О. Парасунько, С. Китарев, І. Компа-

нієць, І. Шовкопляс, Й. Щербина, В. Богусевич /до 1-го тому/ та, як інформує Г. Шевчук, приділені до другого тому кандидати історичних наук С. Білоусов /бувний директор Інституту/, Л. Коваленко, П. Лавров, А. Слуцький, М. М. Супруненко /другий том/⁹⁸

Про діяльність Інституту ми маємо деякі дані ^{99/}, але вони не дають багато позитивного. Так, 1950 рік бів досить жвавим, бо в цьому році відбувалися дві наукові сесії інституту. Одна сесія /в травні 1950 р./ була присвячена 150-річчю смерти великого російського полководця А. Суворова, а друга /в квітні 1950 р./ відбулася у Львові разом з представниками акції історії АН СРСР /ев. російської/ для обговорення різномірної тематики, особливо на полі української історіографії ^{100/}. Матеріали цієї сесії були надруковані як окремий том "Наукових записок" Українського Інституту Історії ^{101/}.

"Наукові записки" - це був, коли йти за Г. Шевчуком ^{102/}, очевидно не періодичний орган Інституту, що виходив при якихось надзвичайних нагодах. Свого наукового органу Інститут не мав і мусів друкувати наслідки своєї праці /у формі статей/ чи то у Віснику Академії Наук УРСР, що був періодичним органом цілої Академії і виходив кілька разів на рік, чи користався російськими історичними журналами /Інституту Історії АН СРСР/, такими як "Исторические записки" і "Вопросы истории", що були періодичними органами місячного типу /як колишня "Україна" М. Грушевського в Києві/.

Ніщо так не вказувало на залежність української науки від Москви, як саме те, що Українська Академія Наук не мала права навіть на свій окремий історичний орган /очевидно так було і з іншими республіками Советського Союзу/. Коли хто хотів щось надрукувати з свого дослідницького матеріалу, мусів посилати в російські органи і писати в російській мові. Взагалі, що було дозволено російським історикам, нераз стояло під забороною на провінції. В советській Україні, напр., невільно було вживати і цитувати М. Грушевського. В тому ж часі московські історики залюбки це робили, і ніхто їх за це не переслідував.

3. Між 20-ми і 50-ми роками. Огляд загальної еволюції

Залежність української історичної науки від московського центру символізує відносини останніх часів. У цьому помітна велика різниця між 20-ми роками, часами так званого культурного відродження, і пізнішим примусовим розвитком української історіографії. В той час як у 20-ті роки українська наука, передусім історія, пішла своїми шляхами, то в 30-ті роки відомі "сталінські реформи" привели до повного розгрому Академії, особливо її гуманітарних дисциплін. Розвіялися як дим численні кадри українсько-советських істориків. Навіть українські історики комуністичного напрямку зазнали переслідування. Росіянин Горін, секретар московського Маркса-Леніна Інституту, виявився сильнішим за М. Яворського, першого історика-марксиста в советській Україні, що в 20-х роках заснував український Інститут Маркса-Леніна з цілим штабом співробітників і відповідними органами. Сталося так, як бажав собі Горін. В Україні залишився тільки своєрідний філіял московського Маркса-Леніна Інституту, а цей Інститут став міродайним для всіх республік Советського Союзу, так само як АН ССРСР перебрала на себе командну роль щодо республіканських Академій Наук.

Незадовго перед другою світовою війною прийшли деякі полегшення і для історичної науки в Україні, в зв'язку з реформами Академії / відділи, секції й т.д./ . Зм'якшення режиму було особливо помітне під час війни 1941-1945 рр. Кремль зрозумів, що треба вважати на Україну, саме в перших роках війни окуповану німцями. Почалася советська контракція. Московська пропаганда знова почала послуговуватися національним моментом: заговорили про національні і державні права українського народу, про право на власну мову, що мала бути врятована від онімечення /Хрущов/. Нараз український народ став "великим українським народом". Не було вже мови про "братську допомогу" великого російського народу українському народові, про "благодійний" вплив першого на другий ^{103/}.

Ці полегшення тривали приблизно до 1945 р. Рішуча перемога над німцями робить запобігання перед окремими націями непотрібними. Знову повертається стара метода трактування українсь-

кого питання, української науки і української історії. Це традиційна, відома ще з 19-го ст., "політика русифікації", якої об'єктом являються Українська і інші республіки Советського Союзу.

Для ясности скажемо ще раз про речі, про які в цій праці вже згадувалося. Важливо встановити протилежні тенденції розвитку, з одного боку в 20-х роках, з другого за пізніших часів. 20-ті роки виявили одну цікаву особливість у розвитку українсько-советської історіографії, - те, що вона пішла своїми шляхами, незалежними від концепцій Москви. Це давало історикам можливість, під покришкою порахунків з царською Росією, провадити свою лінію, яка чим далі намічалася як лінія розриву з традиційною Московою. Існувала виразна тенденція відмежування українського і російського історичних процесів, розуміється, в пристосуванні до советських обставин. Особливо багатий матеріал дав на цьому полі дослід 19-го ст. Тому старе гасло, повторене М. Хвильовим "Геть від Москви" і обличчям до Заходу - було таким зрозумілим не тільки для так званих "буржуазних" істориків /навколо АН УССР/, але вартісним і для деяких комуністичних. Та й взагалі культурний розвиток в УССР вів до того, що Україна поволі знову ставала в опозицію до Москви: вона фактично репрезентувала ті чужоземні національні сили, які не могли миритися з своїм під'яремним становищем в ССРР, та пильно приглядалися до життя і тенденцій в Україні, шукаючи опертя в їх власній боротьбі за правдиву свободу.

Тому й реакція Кремлю на всі антимосковські рухи відізналася особливо болюче на советській Україні. З центру прийшов категоричний наказ підкреслювати в історії те, що не роз'єднувало, а об'єднувало всі нації Советського Союзу, особливо об'єднувало саме з Московою. Замість тез М. Покровського в Росії і М. Яворського в Україні мала постати нова ідеологія. Сталін почав - особливо виразно з 1934 р. - перебудовувати комунізм, щоб привести до синтезу між комуністичною теорією і "незабутніми" заслугами російського народу в його історичнім розвитку.

Тепер не вільно вже було негувати царський період як такий. Через "відкриті" Сталіним діалектичні "скоки" /я б назвав це скор

ше діалектичною еквілібристикою/ віднайдено було подвійну натуру царизму: з одного боку такі великі князі і царі як Іван Калита, Іван Грозний, Петро I і Катерина II були собирателями руської землі, а тому їхня функція була дуже корисною, бо вела до великодержавности Росії-Москви, з другого боку шкідливою з огляду на утиск народніх мас царизмом. Ст. Разін і Ем. Пугачов опинилися десь збоку, хоч їхні революційні заслуги й далі визнавалися. Тому по суті і наука ортодоксального марксиста М. Покровського з його однобічним підкресленням гвалтовного, реакційного характеру царизму попала в неласку.

4. Переходові часи. Формула "найменшого лиха" 40-х років і її заперечення в 50-х роках

30-ті роки були тільки початком нової історичної ідеології. Навіть ще й 40-ві роки можна зачислити до переходових часів і з переходовими формулами.

До формул переходового часу належало й поняття "меншого лиха" або "найменшого лиха" ^{104/}. Ще в "Історії ССРСР", редакційної Панкратовою, ясно і виразно сказано, що "перехід України до складу Руської держави був в Україні меншим лихом, ніж загарбання її панською Польщею чи султанською Туреччиною" ^{105/}. Це була спроба більш менш реального трактування українсько-московської проблематики, при чім не закривалося очей на реакційний характер царизму і рівночасно признавалося, що втрата незалежності все ж було лихом для України.

У цьому трактуванні, не дивлячись на деякі реальні нотки, було все ж багато непослідовности. З одного боку був ще сильним традиційний спосіб уявлення царизму як реакційної сили /М.Покровський/, з другого боку нова програма, подиктована Сталіном, наказувала говорити про Москву як прогресивний фактор, як про добродія і оборонця скривджених народів. Від реакційности до прогресивности - це був крок аж надто відважний навіть для діалектично вправних істориків. Це були правдиві переходові часи.

Але заініційований Сталіном процес оправдання старої влади йшов невпинно далі. Виявилось, що благодійний вплив Москви

і її ролі як оборонця народів тяжко було привести до згоди з теорією "меншого лиха". Зрештою російсько-советських правовірних істориків-марксистів неприємно вражав термін "меншого лиха", бо лихо зрештою є лихом. Тому в 50-х роках у російських советських історичних колах починають домагатися послідовнішої лінії. Відомий у Советському Союзі історик Нечкіна пише в 1951 р. листа до редакції "Вопросы Истории" ^{106/}, де вимагає зречення від формули "меншого лиха", посилаючись при тім на Переяславську умову /1654/ як на зразок акту, що був тільки благодійним для України і ніяк не підходить під категорію "меншого лиха".

Ця думка знайшла підтримку і в А. Панкратової, на сьогодні може найбільш репрезентативного історика-марксиста Советського Союзу ^{107/}. Вона взагалі цю цілу дискусію про "менше лихо" назвала своєрідним блудом, хоч сама трималася в 40-х роках цього блуду ^{108/}: мовляв, нема навіть потреби заперечувати реакційний характер колоніальної політики царизму. Вистачить вказати на той факт, що для багатьох народів існувала загроза з боку напrawdę реакційних держав як Туреччина й т.д. І тут єдиним виходом для цих народів було з'єднання з Росією, і це з'єднання не можна інакше назвати як вповні благодійним історичним актом. А крім того треба, на думку Панкратової, розрізняти між двома явищами царських часів: співпрацею фєвдальних верхів неросійських народів з російськими буржуазними землевласниками - і як реакції на те - бойовою спілкою підбитих або з'єднаних народів з великим російським народом, себто з російською народньою масою ^{109/}. Але в дійсності все це діалектична фікція. Не було ні правдивої співпраці між верхами, ні між масами. Вказівки на участь українців у повстаннях Ст. Разіна і Ем. Пугачова та участь росіян /яких росіян ?/ в гайдамацькій повстанні 1768 р. на Правобережній Україні нічого не доводять, бо це були воєнні епізоди. Також не було й правдивої співпраці між верхами, про це свідчать опозиційні настрої і навіть ворожість українського лівобережного дворянства до Росії у першій половині 19 ст. ^{110/}

5. Проблема проводу і спільної лінії на базі матеріялістичної діалектики "скоків"

Те, що тут говориться про советську Україну, стосується й інших неросійських народів. Гасло об'єднання народів в одну спільноту було гаслом для цілого Советського Союзу. Москва мала тут на оці дві проблеми: одна - проводу, друга - спільної лінії. Теорія "меншого лиха", заперечена в 50-х роках твердження про напrawdę благодійний і прогресивний вплив Москви, рішала саме проблему проводу. Спільна лінія давалася аналізом понять "буржуазних" і "соціялістичних" націй.

А засобом для нового світогляду служила висунена Сталіном матеріялістична діалектика. Ця діалектика була необхідна, бо без неї не можна було дати собі раду в протиріччях національного питання. Без діалектики не можна було й припасувати історичного минулого Советського Союзу до бажань і намірів влади.

Не даремно ж сам Сталін дав цій діалектиці назву діалектики-"скоків". Завдяки цим скокам, замість колишніх непорушних законів, постала релятивізація історичного минулого. Сталін сказав, що в наслідок захоплення комуністами влади прийшов кінець революції, але не кінець напружень і внутрішніх протиріч, що є суттю діалектичного процесу ^{111/}. Як твердить Вишняков, вже Ленін довів, що рішачу ролю в історичному розвитку грають внутрішні протиріччя. Матеріялістична діалектика, мовляв, учить, що вихідним пунктом історичного руху, джерелом розвитку є самі явища; в цих об'єктах матеріялістичного світу корениться "суть речей" /себто й суть протиріч / ^{112/}.

Теорія сталінських "скоків" і "протиріч" дає ряд тез і антитез, які можна схарактеризувати як "А" і "-А" /мінус А/: тут і визнання господарських законів і їх заперечення, залежність соціялістичної надбудови від бази і власну активність надбудови ^{113/}, культ маси і визнання особистості, індивідуальности /напр., самого Сталіна/ ^{114/}, при чім і окремих народ може розглядатися як особистість сама в собі. Як далеко ці принципи від того, як характеризувалися нації в 20-х роках.

Саме такою особистістю вищого порядку мав би бути "руський" /великоруський/ народ. В ньому, мовляв, збереглися і роз-

винулися сили, яким можна приписати "власну активність надбудови". Сам Сталін підніс російський народ на п'єдестал, підкресливши його значення як героїчного борця в "отечественной" війні, як проводиря соціалізму /перша соціялістична нація/, і духового репрезентанта найліпшої науки людства, як носія великої культури з правами пріоритету найже у всіх галузях техніки й т.д. Російську націю було канонізовано як носія правдивого прогресу, за допомогою якого створено Советський Союз, що обхопив собою 1/6 світу.

Так вирішувалася проблема проводу, хоч діалектична метода, як метода "скоків", сама в собі не приносила ясности і мусіла іритувати не одного правовірного історика-марксиста з його уявою строгої послідовности історичного розвитку та існування історичних законів. Але для самого Сталіна, з його відомою політичною хвилястою лінією, був це дуже зручний, елястичний засіб для ревізії історичного минулого / що означало рівночасно ревізію сучасности, обілення советської влади і її заходів/ включно до оправдання Івана Грозного, правителя, що приніс багато корисного московській державі.

6. Теорія формування соціялістичної нації в межах Советського Союзу і в Україні.

Навколо проводу треба було отже звести до купи всі ті численні народи, які примусово опинилися в рамках Советського Союзу. Ми вже згадували про спільну лінію, яку було виставлено Кремлем як гасло дня для виправдання політики з'єднання, наближення між окремими народами Советського Союзу і Москвою. Теоретичне обґрунтування знайдено було в розрізненні між соціялістичними і буржуазними націями. Це тема сьгоднішнього дня, настирливо рекомендована центральною владою для вивчення в окремих республіках. Советські історики мали в першу чергу дослідити процес формування соціялістичних націй 115/.

Ці нації /за виключенням, звичайно, держав-сателітів, як Польща, Румунія, Чехословаччина і т.д./ розбудували - аргументу-

валося далі - під проводом передової соціалістичної нації, великого російського народу, свій окремий світ. В цьому світі па-
нує, мовляв, соціалізм, поза його межами - капіталізм. Тому й
поділ на соціалістичні й буржуазні нації цілком виправданий.
Перші постали на руїнах старих буржуазних націй, на ґрунті лі-
квідації капіталізму і в боротьбі за розбудову соціалізму ^{116/}.

Висновок був такий, ще до вибуху соціалістичної жовтневої
революції існували тільки буржуазні нації, які сформувалися в
добі розвитку капіталізму. Тільки після перемоги соціалізму ста-
ло, мовляв, можливим перетворення буржуазних націй на соціаліс-
тичні. Звичайно, без розбудови і розвитку соціалістичної еконо-
мики це було б неможливим. Постання і формування соціалістич-
них націй треба, за новітніми большевицькими дослідями, уявля-
ти собі як повільний процес соціалізації, що відбувається в Со-
ветському Союзі за допомогою економічних, політичних і культур-
них реформ ^{117/}.

Офіційна доктрина твердить про формування в Советському
Союзі нових соціалістичних націй. Це нації з новим почуттям і
зміненим відношенням до світу. В сучасну добу можна ніби вже
говорити не тільки про локальні патріотизми, але й взагалі про
советський патріотизм.

А. Вишняков робить з цього своєрідну романтичну спробу за-
тушовування правдивих відносин у Советському Союзі. На його пог-
ляд, знищення експлуатації і ліквідація експлуататорських кля-
сів, що були носіями національної ворожнечі й війни, привели до
корінної зміни в ідеології народів Советського Союзу. Серед них
зникло недовір"я, віками плекане поміщиками і капіталістами. Со-
ціалізм викликав, мовляв, почуття взаємної дружби і забезпечив
братерське співробітництво народів у всіх галузях громадського
життя. З цим нерозривно зв"язаний советський патріотизм, що охо-
пив всі соціалістичні групи, всі народи Советського Союзу. Це
патріотизм нового, вищого типу, це любов трудящих до соціаліс-
тичної батьківщини. Бо цей патріотизм не роз"єднує, а з"єднує
всі нації і народності " нашої батьківщини" в одну братерську
сім"ю ^{118/}.

Другий автор, С. Якубовський, звертає увагу на те, яку важ-
ливу роль в процесі творення соціалістичних націй відіграв стар-

ший брат советських народів, великий російський народ, якого моральні якості, ясний розум, твердий характер, терпеливість виявили себе з такою силою в роках великої "вітчизняної" війни. Недаремно ж зникли в Советському Союзі соціальні основи національної ворожнечі і їм на зміну прийшло рівноправ'я і дружба народів 119/.

З цього штандпункту можна було б /хоч почасти/ пояснювати тезу Сталіна про можливість соціалізму в одній країні. Нова людина - це рівночасно носій і будівничий нового соціалістичного громадянства, хоч би і в певних кордонах. На його раменах, мовляв, лежить відповідальність за витворення і закріплення нового соціалістичного світу 120/.

Ясно, що советська Україна була в першу чергу об'єктом експериментів на цьому полі. Кремль за всяку ціну шукав можливостей для добровільного підпорядкування націй Советського Союзу Москві і росіянам. Міродайною була політика братерського наближення не стільки між націями, як наближення націй до Москви. Для того й служили теорії такого роду як теорія "меншого лиха" і її заперечення, нова діалектична метода, проблема формації соціалістичних націй і т.д. Вони випробовувалися в першу чергу в Україні, так само як тут же випробовувалися і нові заходи советської влади на економічному полі. Недаремно ж Україна, як твердять советські автори, щодо соціалізації мала стояти на другому місці. Вона пішла на шлях соціалізму навздогін за "руським" народом, який йому найближчий і походженням, і мовою, і характером та історією 121/. Тому займатися проблемою соціалістичних націй було в першу чергу завданням України. Координаційна Рада при Академії Наук СРСР / на початку 1953 р./ поклала на українських істориків зобов'язання опрацювати тему про "перемогу ленінсько-сталінської національної політики і формації української соціалістичної нації" 122/.

Завдання, яке ставила собі Москва, було, безперечно, зв'язане з величезними труднощами. Всі ці гасла були по суті полудою для очей, фікцією. Між теорією і практикою була величезна прірва. В умовах праці під диктат згори, в умовах русифікації, проповідь дружби, з'єднання советських народів під проводом Мос-

кви здавалася чимсь сміхотворним і нереальним. Ця проповідь аж надто відходили від дійсности.

Та й самі російські наукові інституції були незадоволені з такого стану речей. Коли в березні 1953 р. появилася звіт про діяльність Інституту Історії АН ССРСР, президія Академії зауважила, що праця Інституту все ще незадовільна, хоч Інститут і зробив деякі успіхи, допомагаючи історикам союзних республік у підготовці праць для історії народів ССРСР. Інститут і його орган "Вопросы истории" не зайняли правильних позицій в освітленні національних рухів. На думку Президії, Інститут занедбав найважливіше своє завдання: виявити прогресивну роль Росії в історії людства та в історії науки і культури. Він не досить підкреслив провідну роль російського народу в братерській родині народів ССРСР. А тим часом саме Інститут, як твердить Президія Академії, зобов'язаний був розкрити прогресивне значення приєднання неруських народів до Росії і вплив російського народу, російського робітничо-революційного руху на розвиток економіки, культури та на визвольну боротьбу народів ССРСР ^{123/}.

7. Претенсії Кремлю і періодизація історії України

Ясно, що в таких обставинах взяла гору тенденція відшуквань найтіснішого зв'язку України з Росією. При тім виразно пробивалася нотка не тільки наближення, але й злиття, зрощення обидвох національних організмів, і без того ніби тісно зв'язаних між собою спільним походженням і кровною спорідненістю. Тоді і русифікація ставала природною, непримушеною вимогою самого розвитку.

Але української історії як такої все ж таки не можна було оминати. Тому й інструкції, що їх давав центр українським історикам, були не прямим замахом на Україну і її історію, тільки, так би мовити, заходами з боку. Та, зрештою, міродайною була в ці часи не українська історіографія, але російська, від якої походили директиви на цілий Советський Союз.

А. Панкратова ще в 1953 р. писала, що одним з "насуцних" завдань советської історії є вивчення проблеми формації племен,

народностей і націй та правильне марксо-ленінське витлумачення різних етапів постання, походження і формування окремих народів. На думку авторки, одним з центральних питань є походження Русі, і саме тут треба звернути увагу на творення "русской", української і білоруської народностей, історичною "колискою" яких була Київська Русь. Як доводять найновіші дослідження, - говорить авторка, - вже в 6-7 сторіччях склалося ядро древнеруської народності, що об'єднала всі східньо-слов'янські племена в рамках древнеруської держави. Древнеруська народність включала в собі представників руських, українців і білорусів з однією мовою та єдиною культурою. Внутрішня єдність древнеруського народу, на думку Панкратової, не розпалася навіть в епоху фєвдальної роздрібленості, як про це подає найпомітніша поетична пам'ятка доби "Слово о полку Ігоревім". Лише після монгольського завоювання і наступного "розобчення" окремих частин Русі, відокремилися /приблизно в XIV ст./ з єдиної руської народності українська, білоруська і великоруська народності ^{124/}...

Не будемо тут входити в те, що "єдність древнеруського народу" - це фікція /не було ні єдності, ні народу, а окремі племена !/, якої вживалося з огляду на вимоги Кремлівського центру, а, зрештою, і сама А. Панкратова та їй споріднені елементи /Нечкіна і т.д./ належали до "власність імущих".

Таким чином це "єдність древнеруського народу" було в очах російських советських істориків тим вихідним пунктом, з якого починалася і історія Москви. Київська Русь стала одним корінням - по влучному вислову Ю. Лавріненка - для українців, білорусів і росіян, і від нього головний стовбур - Росія ^{125/}.

Київськии період сьогодні по суті анектований для Москви. Не дивлючись на безсумнівні докази М. Грушевського і його схему розмежування між російським і українським історичними процесами, стара російська великодержавна теза запанувала знову. Советська Росія, після деякого періоду вагання /М. Покровський/, заявила претенсії на всі центри, не виключаючи й Київського.

По суті російські історики вживали методи дослідження історичного процесу Росії, виходячи з певних центральних пунктів. Рівнобіжно Римам - першому, другому і третьому, як центрам, які ні-

бито добровільно передавали один одному свої ідеології, свою владу і своє значення, склався ряд центрів східноєвропейських, які заступали один одного: Київ - Володимир - Москва - Петербург - Москва. Ця метода послідовного наступництва центрів вела неминуче до нівелювання всіх національних різниць на користь російської держави і російського /великоросійського/ народу, в який втягалася і українська і білоруська національності в ім'я вигаданої теоретичної общеруськості. Тому і в російських істориків історія України виступала в огляді російського /східноєвропейського/ державно-національного процесу тільки епізодично, а Білорусь взагалі випадала з схеми "русской истории". Тому і Галицько-Волинське князівство і історія України в рамках литовсько-руської, виглядали у них як якесь чуже тіло, яке ліпше обходити мовчанкою ^{126/}.

Оця схема центрів була і залишилася в суті ідеєю одного центру, або того центрального пункту, до якого в дійсності був припасований цілий історичний розвиток, так само як два перші Рими мали для Москви остільки значення, оскільки вони обґрунтовували існування третього Риму /московського/: перші два впали, а третій мав навіки залишитися. Таким центральним пунктом була очевидно Москва, і тому зрозуміло, що основною рацією її існування було для російських істориків "собрание земель" спочатку російських /руських - тому і Київ !/, а потім і неруських навколо Москви, з рішучим підкоренням їй ^{127/}.

Основним завданням совєтсько-російських істориків, що отримали, дякуючи Кремлеві, цілий київський період, як свою донеку, стало - звільнитися від речей, які зовсім /або почасти/ не відповідали пануючим тенденціям. Тому, напр., було звернено увагу на антів 6 ст., які, на підставі солідних аргументів М. Грушевського, приймалися за предків українських племен. Тепер А. Панкратова оголосила тезу походження від антів всіх східних слов'ян, в тому числі звичайно і великоросів, хоч великороси в дійсності постали на далекій півночі і їх формація була дуже припізнена. В постанові київської держави твердить А. Панкратова, працювали звичайно всі східні слов'яни, - ця теорія, забуває спеціальну роль полян, цього найбільшого передового

східньо-слов'янського племені, з якого в чималій мірі вийшов український народ і з яким російські племена не мали нічого спільного ^{128/}. Значення варягів для постання і розвитку київської держави в значній мірі заперечувалося. Варязькі ватаги трактувалися як своєрідні авантюристи, що займалися розбещенням та цікавилися здобиччю, а зовсім не будовою держав чи держави. Значного впливу на життя східних слов'ян - каже А. Панкратова - зграї варягів мати не могли. Кількість варягів, що осіли в слов'янських землях, була для цього занадто незначна, і в культурному відношенні вони аж ніяк не стояли вище слов'ян. Тому варяги швидко послов'янилися: уже на початку 10 ст. вони вживали слов'янську мову і поклонялись слов'янським богам". Також і назву "Русь" авторка не схильна приписати саме варягам ^{129/}: Цей інтерес центру до київського періоду йде так далеко, що росіяни не мають навіть охоти дослідити своє походження і заселення своєї основної території без огляду на південь. Вони готові пожертвувати початком своєї власної історії, аби тільки мати право на Київ, бо без Києва нема вихідного пункту для величчя і могутності Москви в історичній перспективі. Київ в їх очах є не тільки своєрідна передавальна інстанція між Римом-Візантією і Московією, але й один з важливих європейських центрів з блискучим культурним і економічним розвитком. Тому і спадкоємство по Києву набрало такої ваги в традиційних уявленнях "великої" Москви.

Схема історії східньо-слов'янських племен і з ним зв'язана періодизація історії Москви, Білоруси і України - в основному це теорія центрів з ясним розвитком орієнтації на один центр - московський. В припасованні історії всіх народів до історії Москви лежить той шлях, з якого не має відступити советська історіографія, однаково чи вона російська чи українська. Російські історики роблять в усякім разі великі зусилля, щоб представити цей шлях як органічний. Але ця "органічна" теорія розвитку Росії є штучною, нереальною, бо вона не узasadнює тієї необхідності, примусовості і невідкличності, які потрібні для узasadнення органічності розвитку. Спроба притягнення Києва як вихідного пункту для самої Москви могла бути оправдана тільки династично, але не колонізаційно ^{130/}. Колонізація - це

був рух східньо-слов'янських північних племен з Північного Заходу / з-під Ільменю/ і почасти Заходу /Білорусь/, як про це доводить відомий російський археолог Спіцин. Результатом цієї колонізації та рівночасно змішування з тубільним фінським населенням було постання великоруського народу.

По суті таким самим припасуванням до потреб Москви характеризується й інша російсько-советська теорія історичного розвитку Сходу Європи, яку я назвав би територіяльно-імперіялістичною. Постанова Советського Союзу, що зайняв 1/6 частину суходолу виводило Росію на великі шляхи. Могутня країна хотіла опертися і на велике минуле з тисячолітніми культурами, що були культурами високо розвинених народів давнини.

Київ, з його зв'язками не тільки на Заході, але й на Балканах, у Візантії та й на Сході, давав таку опору безпосередньо, бо Київ і його князівську добу було легше пов'язати з історією Москви: все ж таки тут було чимало спільних пунктів, які давали росіянам нібито право говорити про органічність розвитку від Києва до Володимира-Москви.

Таких спільних пунктів не було з країнами на Схід чи Південний Схід від самої Московщини, бо вони були приєднані до Росії щойно починаючи з 19 ст. або навіть за постанови Советського Союзу. В межах старої царської Росії, а особливо в Советському Союзі, опинилося чимало таких країн, забраних силою, без огляду на бажання населення.

Тому й підхід до історичних проблем цих країн з боку російських істориків я назвав територіяльно-централістичним /ев. імперіялістичним/, хоч, звичайно, в Советському Союзі такої назви вживати не вільно; там можна тільки говорити про співпрацю народів, а не про колоніальне пригнічення їх.

Росіяни задумали включити до історії Советського Союзу, або правильніше Советської Росії, всі країни, що опинилися під їх пануванням. Але це можна було зробити тільки територіяльно, бо історії, приміром, арабських країн ніяк не вдасться злити з історією Москви - ні політично, ні культурно, ні навіть економічно.

Я свого часу писав: "Росія ... не знала достатньо ні своїх провінцій, ні своїх окраїн, коли брати справу історично та

історико-географічно. Хто візьме в руки загальні курси російської історії В. Ключевського або С. Платонова, це легко помітить. Брак широкости і всесторонности погляду ставав аж надто помітним у істориків, що призвичаїлися відтворювати історію Росії навколо одного географічного пункту або з устремлінням до нього. Тут була безперечно штучність. Постає враження, ніби історики навмисне закривали очі на ті території та льокальні елементи, які в історії Росії, а тим більше Східньої Європи, грали важливу, іноді вирішальну роль. Тому й російська історіографія в основному залишалася централістичною і не було в ній кому заступати ідеї територіяльного, а тим самим обласного, чужонаціонального, немосквського, автономічного або федеративного характеру ^{131/}.

Так в усякім разі було. Тепер, за Советів, територіяльний дослід опинився з одного боку в посіданні Москви з відомими вже прикметами /територіяльно-імперіялістичними/, а з другого боку перейшов у руки окремих республік Советського Союзу. І не дивлючись на всі утиски з центру, він мав на провінції свої особливості і може бути зхарактеризований як територіяльно-федеративний дослід супроти російського територіяльно-централістичного. Цікаво, що при розгляді історичного процесу українці вже в 19 ст. заступали на Сході ці територіяльні ідеї, сполучуючи їх з дуже виразним федералізмом. Україна була країною федеративних поглядів, Росія - централістичних. Федеративні погляди репрезентували такі видатні історики і діячі як, напр., М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгманов, М. Грушевський. Взагалі в Україні територіяльно-історична школа позначила себе ґрунтовним дослідженням історії українських і почасти білоруських земель - особливо княжої і удільної доби. З цієї, провадженої В. Антоновичем, школи вийшов ряд територіяльних дослідників земель сіверської, чернігівської, волинської, подільської, київської, кривицької, дреговицької, смеленської, полоцької, переяславської, холмської, турово-пінської, болоховської, з такими відомими іменами, як М. Грушевський, О. Грушевський, Д. Багалій, П. Голубинський, М. Довнар-Запольський, В. Данилевич, М. Дашкевич, Н. Молчанівський і т.д.

Але територіяльна метода не була засобом для досліду в одних тільки республіках. Коли С. Платонов, В. Ключевський і взагалі ціла російська історична школа призвичаїлася творити історію навколо одного географічного пункту - а таким пунктом була Москва, то навіть советсько-російська історіографія пильно зайнялася і територіяльною проблемою, але замість широкого, безпосереднього ставлення до предмету досліду, як це було на провінції, в окремих республіках і в Україні, - вона все притосувала історії окремих країн, приналежних до Советського Союзу, до розвитку Москви. У неї на першому плані стояла Москва і потреби російського народу, а тому й територіялізм їх був централістичний /зглядно імперіялістично-колоніальний/. Виходилося з переконання, що Москва є тим центром, навколо якого все-світ /наразі в образі СРСР/ має крутитися, як планети навколо сонця, Звичайно треба вивчати і життя планет, але остільки, оскільки вони потрібні сонцеві та сприяють його величі і славі.

Саме А. Панкратова дає нам в редактованій нею "Історії СРСР" /1941/ цілий ряд окремих відділів у територіяльнім аспекті, для того, щоб виявити, яку величезну і багату спадщину отримала Росія перебранням проводу і влади від колишніх стародавніх держав з їх великою старовинною культурою.

Помітимо тут тільки кілька заголовків: Найдавніші держави на території нашої країни і найдавніші рабовласницькі держави на Кавказі і в Середній Азії, стародавні держави Закавказзя, стародавні народи Середньої Азії. Похід Олександра Македонського в Середню Азію, Вірменія за Тіграном II, Грузія і Вірменія. Народи північного Причорномор'я. Грецька колонізація чорноморських берегів. Римські завоювання в Причорномор'ю. Кочові об'єднання в Сибірі і Середній Азії. Боротьба між Римом і Персією за Вірменію і Грузію. Боротьба народів Закавказзя проти перського і візантійського панування. Боротьба народів Закавказзя з арабами. Завоювання арабами Середньої Азії. Хозари і Болгари на Волзі 133/.

8. "Історія УССР"

Чому саме Кремль вимагав появи "Історії" окремих советських республік /12 числом/, можемо тільки здогадуватися. Безперечно були вони тільки підбудовами, на яких мав спочивати величавий палац Советського Союзу. "Історія" на низах мала вироблятися льокальними руками, звичайно рясно забезпеченими відповідними інструкціями, порадами центру та й не без співпраці з Історичним Інститутом Академії Наук ССРСР. Так само і характер кожної праці, а саме як цілої "Історії Советської" говорив за те, що в Москві залежало не на правдивім освітленні минулого окремих країн республік, але на відповідно спрепарованім і спрямованім представленні їх діяльності в часи приналежности до Советського Союзу. Саме тут відкривалися широкі можливості для Кремлю за допомогою кадру республіканських "вірнопідданих" істориків ^{134/} підкреслити значення Росії для своєї країни і возвеличити та похвалити тих, що вважали себе елітою серед націй, а саме Москву і "великий російський народ".

Кожна республіка мала обов'язково видати таку "Історію". Одною з таких "Історій" була, наприклад, видана в 1952 р. однотомова "Історія естонської советської республіки", яку оброблено було Історичним Інститутом Академії Наук Советської Естонії за допомогою Історичного Інституту при Академії Наук ССРСР ^{135/}

В основу історії кожної республіки було покладено свій плян. Цей плян походив звичайно з центру і був для всіх республік однаковий. Для них мала бути міродайною одна схема: історичний розвиток, як розвиток еволюційний, переходив певні етапи від примітивної первісної общини через виділення класів до постання і розвитку фєвдалізму в київській державі / до 12 століття/ та взагалі на Сході. Далі період фєвдальної роздріблености /13-15 ст. - так звані удільні часи/, часи фєвдального кріпацтва, поява і зріст капіталізму в першій половині 19 століття, народження робітничого руху й т.д. аж до жовтневої революції 1917 року ^{136/}.

Кидається в вічі пануюча перевага "фєвдальної" термінології. Советські історики вже з давнішого часу призвичаїлися вжи-

вати терміну "фєвдалізм" від київських часів майже до сучасності. Міродайною стала для них теорія не індивідуального постання фєвдалізму, себто сформування фєвдалізму там, де цього вимагали необхідні і пекучі потреби, де напружувалися в надзвичайний спосіб всі державні і суспільні сили для побороення, напр., зовнішнього ворога і де в наслідок того виникала система залежностей, яку ми називаємо фєвдалізмом.

Це була теорія універсальности, на яку оперлися советські вчені, теорія, з якої виходило, що кожна країна без виїмку, з законообразною необхідністю, переживала добу фєвдалізму.

І одне і друге представлення існують в ученім світі. Справа спірна; тому в цьому відношенні не можна робити закидів советським ученим. Коли ж тут такий закид робиться, то тільки тому, що теорія закономірности фєвдальних відносин стала в советських відносинах свого роду штампом, схемою, приписаною згори і вживаною без власного роздумування. Без назви "фєвдалізму" не обійдеться в советських умовах ніодин правовірний марксист.

В числі таких історій советських республік була намічена й "Історія Української Советської Рєспубліки", якої виконання було доручено цілому штабові редакторів і співробітників з Історичного Інституту АН УССР ^{137/}.

Робота почалася вже наприкінці 1947 р. Вона нераз обговорювалася на засіданнях науково-громадських інституцій України. Авторському колективові було забезпечено допомогу з боку Інституту Маркса-Енгелса-Леніна /при Центральнім Комітеті Комуністичної Партії/ та Інституту Історії АН ССР. Отже праця стояла під опікою центру.

Мала вийти "Історія УССР" в двох томах; в 1953 р. появилася тільки перший том, який охопив собою період від первісної громади до другої буржуазно-демократичної революції /лютий 1917 р./.

В "Історії" виставлено чимало тез, але в головному вона присвячена, доведенню чотирьох тез: 1/ вся історія України "нерозривно зв'язана з історією російського народу", 2/ вся історія України від часу трипільських поселень і по 1917 рік - це

боротьба антагоністичних класів, 3/ Київська Русь - один корінь для українців, білорусів і росіян, і від нього головний стовбур - Росія; 4/ Україну завше рятувала Росія від іноземних загарбників, і тому "велике благотворне значення для України мало створення в 18 ст. російської централізованої держави" 138/.

Ми додали б ще до того також і тенденцію пристосування історії України до марксистських суспільно-історичних категорій, як: первісний общинний лад, фєвдалізм, капіталізм, соціалізм.

Зміст тому покривається такими темами /разом 15 розділів/:

- 1/ Первісно-общинний лад і зародження класового суспільства.
- 2/ Формування і розвиток фєвдальних відносин у східних слов'ян. Древньоруська держава.
- 3/ Період фєвдальної роздрібленості Русі / XII-XIV/. 4/ Розвиток фєвдально-кріпосницьких відносин і боротьба народних мас проти соціального і національного гніту в XV-XVI ст. Утворення української народності.
- 5/ Посилення кріпосництва і національного гніту на Україні в першій половині XVII ст. Селянсько-козацькі повстання 20-30-х років.
- 6/ Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. Возз'єднання України з Росією.
- 7/ Соціально-економічний розвиток і політичне становище України після возз'єднання з Росією /Друга половина XVII ст./.
- 8/ Посилення фєвдально-кріпосницького гніту на Україні в кінці XVII і першій половині XVIII ст.
- 9/ Фєвдально-кріпосницькі відносини в другій половині XVIII ст. і зародження капіталізму на Україні.
- 10/ Розклад і криза фєвдально-кріпосницької системи. Зростання капіталістичних відносин на Україні /Кінець XVIII - перша половина XIX ст./.
- 11/ Розвиток промислового капіталізму. Початок революційної боротьби пролетаріату на Україні /Друга половина XIX ст./.
- 12/ Революція 1905-1907 рр. на Україні.
- 13/ Україна в роки століпінської реакції /1908-1912/.
- 14/ Україна в роки нового революційного піднесення / 1912-1914/.
- 15/ Україна в період світової імперіялістичної війни і другої російської революції 139/.

Щойно з цієї "Історії" ми бачимо з повною ясністю, яке катастрофальне значення для українських істориків мав терор і переслідування 30-х і пізніших років. На зміну генерації, що співпрацювала з М. Грушевським, прийшли нові люди. Навчені гірким до-

свідом, вони мали тільки одне на увазі: обережність. Маючи в руках готову схему, вони ні кроку не робили праворуч і ліворуч і йшли шляхом, приписаним владою.

Тому й перше враження від "Історії", що автори витворювали текст, шукаючи моментів, які говорили про співпрацю, наближення, спільну боротьбу українського народу з "великим російським народом". Теорія тісного наближення, спільності інтересів, єдинокровності, по можливості спільного розвитку, - теорія братства під крилом старшого російського брата - це була урядова, казенна ідеологія, якої ніяк не можна було оминати. Треба було вживати і своєрідних фікцій: напр., спільної боротьби обох братніх народів проти Карла XII і Наполеона, або спільної боротьби проти німців у велику вітчизняну війну. Вражає, що в книжці говориться навіть про значення реформи Петра I. для України, так неначе Петро I був дійсно якимсь добродієм України. Нам відоме значення цих реформ: воно було в дійсності знищенням самостійного / на той час принаймні автономного / життя України.

Також звертає на себе увагу той факт, що автори, переходячи до ХІХ ст., обходять здебільшого мовчанкою українські партії та їх проблематику. Через те й ХІХ ст. виглядає неначе якесь криве дзеркало. Говориться про Кирило-методіївське братство і про Тараса Шевченка як революційного демократа, але з обережності не згадують /або по можливості не згадують/ імена М.Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова й т.д., хоч без цих видатних і заслужених українців не можна собі уявити ні постання ні розвитку українських громад і взагалі українського політичного і культурного руху в ХІХ ст. ^{140/}

При тім помічається виразне небажання входити в самий конкретний матеріал. Підбір матеріалу для відповідних тез зробив з історії України, "шкаралупу, набиту московською начинкою" ^{141/} А ще виразніше висловився один советський критик, назвавши перший том "Історії УССР" "історією без історії" ^{142/}.

Враження від "Історії УССР" було спочатку в советських колах позитивне. Зрештою книжку перероблялося без кінця; вона проходила всякі можливі контролі, і коли її було видано, то здавалося, що вона задовольнила смаки всіх критиків. Так в "Правді"

за 1954 р. появилася прихильна оцінка книги ^{143/}, також і в "Вопросах Истории" /1954/ писалосся про "ценный труд по истории Укр. ССР" ^{144/}.

Але вже П. Вершигора атакував "Історію" в журналі "Октябрь" за 1954 р. в своїй примітці до статті "Братья по оружию" : "о народных формах вооруженной борьбы русского и украинского народов" ^{145/}. В своїй оцінці він зовсім одверто заявив: "Так, например, в обтекаемой "Истории Украины" сделана, на наш взгляд, негодная попытка нарисовать историю без истории, т.е. показать развитие народа без самой яркой страницы его ранней жизни, в которой было воплощено творчество народных масс, и проявлявшей свой патриотизм в партизанско-казацкой войне. Эта книга - яркий пример, недостойный подражания - чиновничье-перестраховочного творчества, не имеющего главного зерна исторического исследования - патриотизма" ^{146/}.

Але ця різка, хоч і влучна характеристика була не на місці. Говорити про патріотизм /який патріотизм ? Український ? / було небезпечно, і влада /Центральний Комітет Комуністичної Партії Советського Союзу/ втрутилась у справу і покарала за цю оцінку не тільки Вершигору, а й росіян - редакторів "Октября" ¹⁴⁷

Але пройшло небагато часу, і ми помічаємо цілковиту зміну фронту. Вона походила не від приватних осіб, але є висловом думки Академії Наук ССРСР. Дивним дивом Вершигору було покарано, а тим часом його теза виявилася не тільки допустимою, але й потрібною ^{148/}. Тяжко сказати, що означає цей зворот: чи кокетування з новими термінами і поняттями як "чиновничо-перестраховочного творчества", чи відречення від формули 40-50 рр. "найменшого зла" та, як протилежність до неї, безперечного "добра" в зв'язку з пануванням Москви над Україною, чи ж поворот на позиції "зла", з правом говорити про шкідливі моменти перебування України під Москвою ^{149/}.

Цей новий погляд був висловлений в офіційній передовій статті органу АН ССРСР "Вопросы Истории" під заголовком "За глубокое изучение истории украинского народа" ще в липні 1955 року. Тут представник Академії Наук, обурюючись, що в виготовленій історії України /ходить про II. том/ є все крім України, ка-

же: "Автори тексту другого тому "Історії Української РСР" так скоротили матеріал з історії самої України, що конкретна своєрідність розвитку українського народу майже зовсім зникла ^{150/}. "Протягом багатьох років обмірковувалися тексти другого тому "Історії Української РСР". Безконечні переробки цього тому не завжди поліпшують його якість і часто сходять до того, щоби надати цій праці більш "обтекаемого" вигляду, зняти спірні і гострі питання і цим запобігти можливій критиці. Але критику повинен викликати саме такий підхід до підготовки даної праці, бо він завдає шкоду науці" ^{151/}.

В цій передовій статті ще сенсаційнішим є підхід до старої української історіографії. Автор рекомендує вживати праць класиків української історичної науки, імена яких, як "буржуазно-націоналістичних ворогів народу" досі і згадувати заборонялось. "Радянські історики України не повинні - каже він - ігнорувати праць таких істориків-професіоналів, як М. Костомаров, М. Максимович, В. Антонович, О. Лазаревський, Д. Багалій, О. Єфименко. Зібраний і систематизований ними матеріал багато в чому не застарів і досі. Показуючи неприйнятність загально-історичних концепцій і методології цих істориків, треба виявляти цінний вклад, внесений ними в дослідження конкретних проблем ... Недопустимо, що майже у всіх монографіях, які вийшли в останні роки, читач не знаходить аналізи раніше виданої літератури з розглядуваного питання, неначе автори почали свою працю на порожньому місці" ^{152/}.

Ще одна найновіша рекомендація зверху свідчить ніби про переверот у поглядах на історію України. Українським історикам закидається: "Радянські історики кепсько знають літературу з історії України, яка випускається за кордоном ... В капіталістичних країнах книги англійських і американських реакційних істориків і українських буржуазних націоналістів, в яких історія українського народу висвітлюється спотворено, в антирадянському дусі. Важливо давати систематичну відсіч буржуазним фальсифікаціям історії України" ^{153/}.

Але як ми дізнаємося з тієї ж самої статті, українські історики щось не дуже відгукуються на заклики і рекомендації російської сирени. Вони не довіряють Кремлівським обіцянкам та

співають і далі в унісон про " великого старшого брата". Доба терору і репресій не минула для них безслідно. Гарно говорити в Москві, що українці мусять ліквідувати елементи перестраховки і виявити дійсно наукову сміливість ^{154/}. Але хто це говорить ? Покищо представник Академії Наук СРСР у "Вопросах истории" ! Дійсно міродайні інституції мовчать. Навіть Центральний Комітет Комуністичної Партії СРСР, що заініціював, здається, справу, не видав відповідної ухвали ^{155/}.

Російським історикам не тяжко говорити про наукову сміливість і ліквідацію перестраховки, бо їм рідко доводиться зазнавати переслідувань. Інакше для українських істориків. Для них зараз же постає небезпека прийняти на себе перші репресії, як тільки новий курс і його енергійне провадження з українського боку чимсь занепокоїть або розгніває владу. Тому й така обережність, сполучена з недовір'ям, з боку українських істориків, що вже не раз зазнали гіркої долі / включно до заслань і розстрілів/, як тільки вони признавалися - навіть в прихований спосіб - до українського патріотизму.

Що було завданням українських авторів, які склали перший том "Історії УРСР" ? Зформулюємо ще раз: вони мали розглянути український історичний процес як свого роду підбудову чи добудову до російського історичного процесу. З цього штандпункту треба розглядати і цілу історичну схему історії "УРСР". Ми вже наводили окремі відділи цієї схеми. Нема потреби докладно входити в цю тематику, оскільки вона вже й так загально відома. Це шлях трафаретів, якими послуговуються і советсько-українська історіографія і її критика. Підкреслення марксистських суспільно-історичних категорій /первісний общинний лад, фєвдалізм, капіталізм, соціалізм/ в історичнім процесі України, нерозривність зв'язку її історії з історією "великого російського народу", київський період як період однієї древньоруської народності, свого роду вихідний пункт для пізніше посталих великоросів, українців і білорусів, постійне прагнення України до з'єднання з Москвою, що ніби виразно позначило себе в історії України, благодійна роля Москви, як упорядкованої і централізованої /особливо в початку XVIII ст./ великодержави, для оборони України, для

її визволення з чужоземного пригноблення, поруч з твердженням про культурну вищість росіян над всіма народами і представленням українського культурного процесу як залежної складової частини російського культурного процесу і т.д. - все це штампи, відомі і узаконені політикою Кремлю.

У всіх авторів висувається наперед виразна тенденція припасування своєї праці до завдань і програми уряду. Це помітно майже в кожній статті, і тут деякі з дослідників не застановилися навіть перед ризиковними твердженнями, вихопленими здебільшого з повітря і нічим не обгрунтованими ^{156/}. На цьому полі особливо виявив себе К. Гуслистий, на сьогодні один з провідних партійних істориків советської України. Це йому належить теорія "народностей". Відсуваючи формування східньо-слов'янських народів /всіх трьох одночасно/ на 14-15 ст., - а це потрібно для заперечення тези про раніше формування українського і білоруського народів ніж російського - він уводить в обіг поняття трьох історичних категорій - "племени", "народности" і "нації" /народу/: за первісного ладу мусіло ніби існувати плем'я, за фєвдалізму - народність і тільки за капіталізму нація /народ/, себто з другої половини ХІХ ст. Отже "народність" - поняття проміжне між "племенем" і "нацією", потрібне для того, щоб тільки не визнавати, що вже перед ХІХ ст. існував український народ - нація. Щоби не було ніяких сумнівів, автор-марксист поспішає навіть в добу народностей /доба фєвдалізму/ підкреслити особливе значення Москви, кажучи, що головну історичну роль серед цих народностей з самого початку їх виникнення почала відігравати найсильніша з них - російська народність /сторінка 137 й далі/. Всіми цими твердженнями, звичайно недоведеними /яка різниця між народністю і народом ?/, український дослідник далеко виходить поза межі того, чого вимагав сам Кремль.

Те ж саме і з іншими авторами. Це вже не тільки пристосування до вимог центру, але й спроба доведення певних інструкцій до їх логічного завершення саме на полі історії України. Так, напр., є загально прийнятою тезою в Советській Союзі про культурну вищість росіян над іншими народами, з якої робиться висновок, що Східня Європа вища за Західню, а східньоукраїнсь-

кі землі, що опинилися під "благотворним" впливом Москви, стали розвиненішими, ніж західноукраїнські. Ця "нижчість" західноукраїнських земель була спеціально потрібна авторам-марксистам, щоб поборювати погляд на Галичину в XIX-XX ст., як український "П'ємонт" /ст. 704/. В. Дядиченко підкреслює значну відсталість Галичини, Буковини і Закарпаття в XVIII ст. від рівня українських земель, що входили до складу Російської держави /ст. 366/. Ф. Шевченко те ж саме приймає, що західноукраїнські землі з-під австрійсько-угорського панування на початку XX ст. набагато відстали в темпах розвитку промисловости і її концентрації /ст. 694/.

З цим пов'язалася і фантастична теорія запозичення освіти з Східної Європи, себто Москви в Західню, до Литви, Білорусі, України й т.д. ще в XIV-XVI ст. Це спеціально стосується України. Приєднавшись до Москви, вона ніби відкрила для себе двері цивілізації, освіті, науці, літературі /ст. 261/, в той час як в дійсності воно було якраз навпаки: вчителями Росії стали українці /особливо в XVII-XVIII ст./ . Знову ж зустрічаємо такі голосливі твердження, що торгівля України з Московією в XIV-XVI ст. сприяла розвитку України, а торгівля з Заходом не сприяла.

На кожному кроці в першому томі ми надібуємо на теорії, які попросту потрібні як історичний доказ для виправдання сучасности. Так є, напр., з теорією "общинности" українських селян. Викликається уявлення про споконвічне, природне існування в Україні селянських "общин" /в московським, звичайно, розумінні/, але говориться в дійсності про "общину" з початку XX ст. Говориться про "общинну форму землеволодіння", хоч і не на цілій Україні /ст. 573/. Один з авторів, Ф. Лось, утотожнює примусову сільську громаду для оплати "викупних платежів", запроваджену в Україні після реформи 1861 р. аж до скасування цих платежів після революції 1905 р., - з російською стародавньою общиною /ст. 634/. Ця споконвічна і, значить, сприйнятна для селян сільська община звичайно потрібна владі для виправдання створення нових сільських общин - колгоспів, для ліквідації селянської приватної власности і для морального оправдання знищення куркулів і колективізації українського селянства.

Є взагалі чимало пунктів подібного характеру. Автори виступають адвокатами Москви в суперечці про історичний розвиток України, не тільки як марксисти, але й як своєрідні "націоналісти". Тому підкреслюється перевага Москви як багатонаціональної "централізованої" держави /історична спадкоємність між російською централізованою державою і Київською Руссю/, тому говориться /з історичної перспективи/ про Україну як "окраїну" Росії, або "частину" її, як економічний "район" й т.д. Дивно, що поруч з тим заперечуються і свободолюбні, демократичні інституції козацько-запорозької України так само як заперечується, негується діяльність майже всіх гетьманів, за виключенням Богдана Хмельницького. А з другого боку взагалі з наближенням до сучасності історія України як така /та чи є це історія України ?/ перевертається, особливо в ХХ ст., в історію большевицької партії на фоні російсько-українських відносин.

Советсько-українська історіографія втратила власне обличчя, і так залишилося по сьогоднішній день.

9. "Воссоединение Украины с Россией"

В центрі нашої уваги стоїть навіть не історія УРСР, але доба Хмельниччини. Хмельниччина висунулася на перше місце в історичній продукції советської України наших часів - і не стільки дослідями, як популяризаційними брошурами, статтями - і почасти навіть книжками ^{157/}.

Причина полягає в тому, що на 1954 р. припадало 300-ліття укладення Переяславського договору. Ніщо так не відповідало російсько-советським імперіялістичним тенденціям, як ювілейний рік 1954, ювілейний рік так званого прилучення України до Москви. Цю подію центр вирішив якнайбільше використати на славу Москви. Переяславська умова повинна була стати символом братського співжиття народів Советського Союзу. Тому й так званому "воссоединенню" надано було характеру свята - і не тільки в рамках взаємовідносин Москви і України, але й цілого Советського Союзу. 300-ліття Переяславської угоди трактувалося як свято братського з'єднання всіх народів Советського Союзу під проводом великого росій-

ського народу.

Вже в 1953 р. були зроблені останні приготування до свята. Президія Академії Наук Советського Союзу /ев. Росії/ видала розпорядження надрукувати з приводу ювілею ряд документів, статей і окремих брошур: 1/ три томи документів до "Воссоединения Украины с Россией" /Сіс ! не з Москвою !/ в спільній обробці Інституту Історії Академії Наук СРСР і Інституту Історії Академії Наук УРСР, 2/ Збірник статей, що мали бути зачитані на ювілейнім засіданні членів АН СРСР, 3/ Збірник статей в співпраці Інституту Історії і Слов'янського Інституту при АН СРСР та Інституту Історії АН УРСР, 4/ популярно-наукові брошури з приводу "воссоединения" пера українських професорів К. Гуслистого і В. Голубоцького ^{158/}.

Але з советського боку велася й ідеологічна підготовка. Вона полягала головним чином у виробленні напрямних ліній, орієнтовних пунктів, які мали бути міродайними для численних авторів статей, присвячених ювілею. В 1953 р. появилася в репрезентативнім історичнім органі "Вопросы Истории" редакційна /себто офіційна/ стаття під характеристичним заголовком "К 300-летию воссоединения Украины с Россией. Непорущная дружба братских народов" ^{159/}. Все в цій статті носило характер добре відомого нам штамп: походження росіян, українців і білорусів від одної древньоруської народности /доба Київської Русі/, почуття спільноти і споріднености, непереможне бажання з'єднання з російським народом, вигоди возз'єднання для самої України, прогресивний характер "воссоединения" для політичного, культурного і господарського розвитку обох народів, спільна боротьба обох народів проти ворогів - славна традиція минулого /1708-1709 й т.д./, зростаюча дружба обох народів ^{160/}.

На той же самий тон настроєна і резолюція Президії Академії Наук Советського Союзу /1953/. І тут та ж сама теорія спільної руської народности, те ж саме твердження про прагнення українського народу до возз'єднання з російським народом і про Переяславську умову /8/18 січня 1654 р./ як вислід цього прагнення, про те, що український народ цим актом визнав Москву за свого оборонця і союзника і тим самим сам себе врятував і забезпечив свій національний розвиток ^{161/}.

Саме святкування "воссоединения" набрало дуже бучних форм. Воно відбувалося головню в січні і весною /квітень-травень/ 1954 р. і було зв'язане з цілим рядом високоофіційних ювілейних актів, засідання Всесоюзної і Академії Наук УРСР і т.д. В Москві і Києві відбулися військові паради, були організовані виставки документів, ілюстрацій та іншого матеріалу музейного і архівного характеру /напр., у Києві і у Львові/. В Москві виставлено було оперу К. Данькевича "Богдан Хмельницький". Травневі числа українських журналів "Вітчизна" і "Дніпро" були переважно присвячені святкуванню 300-ліття 162/.

Також і в окремих республіках відбувалися урочисті святкування. Відгукнулися й держави-сателіти: в Польщі з приводу 300-ліття мав виступати сам М. Хрущов, оскільки ця вістка є достовірною 163/.

Особливо пильною була преса, що відгукнулася на свято повінню статей у журналах і газетах, починаючи з московських "Правди" і "Известий" і кінчаючи далекими провінційними органами. У Києві з нагоди 300-річчя говорилося в підвищеному тоні /очевидно, на наказ згори/ вже про "два великі народи", "два великі слов'янські народи" 164/. В московських "Известиях" /15.3.54./ Іван Цюпа писав, що "багатотисячолітня історія людства не знає прикладу такої щирої, безкорисної, гарячої дружби, як дружба і братерство двох "великих слов'янських народів - російського і українського" 165/.

Зате значно стриманіше і обережніше виступали представники науки на весняній сесії /1954/ Академії Наук УРСР, присвяченій 300-річчю возз'єднання, в присутності гостей - репрезентатив Москви та інших советських республік. Тут все було побудовано за відомою вже схемою ведучої ролі великого російського народу, і тому реферати були присвячені таким темам, як "історичне значення об'єднання України з Росією", "господарська співпраця українського і російського народів", "ведуча роля прогресивної російської науки і творчої, дружлюбної співпраці російських і українських учених" та "благодійний вплив російської літератури на розвиток української літератури" 166/.

З приводу свята з'явилася також і чимала історіознавча література. В загальному було видано більше, ніж заповіла Акаде-

мія Наук СРСР. Ми згадуємо тут, користаючись працею Андрія Москаленка про Хмельницького і Переяславський трактат в советській історіографії ^{167/}, в першу чергу такі збірники:

I. Воссоединение Украины с Россией 1654-1954.

Сборник статей Института Истории АН СССР /Москва 1954, 439 стор./ з статтями, заголовки яких наводимо як характеристичні для оцінки Хмельниччини: Е. Апанович, "Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны 1648-1654 гг." і його ж, "Победа украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе освободительной войны /1648/"; І. Бойко, "Освободительная война украинского народа 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией"; К. Гуслистий, "Исторические связи Украины с Россией" і його ж, "Крестьянско-козацкие восстания на Украине в 30-х годах 17-го века"; А. Мальцев, "Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии /1654-1655 гг./"; А. Пшибось, "Крестьянское движение в Польше в 1651 г. и освободительная война украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого"; В. Романовский, "Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией /во второй половине 17 века/"; Н. Смирнов, "Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в 17-18 вв."; О. Ярмоленко, "Украинско-молдавские отношения в годы освободительной войны украинского народа /1648-1654/" ^{168/}.

II. Збірник "Історичне значення возз'єднання України з Росією". Інститут Історії при АН УРСР / Київ 1954, 298 стор./ з статтями: В. Голубоцький, "Земський Собор жовтня 1653 р. і здійснення його рішень про возз'єднання України з Росією"; К. Гуслистий, "Зростання економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією перед визвольною війною 1648-1654"; О. Касименко, "Історичне значення возз'єднання України з Росією"; О. Компан, "Значення визвольної війни українського народу 1648 по 1654 рр. для визвольної боротьби в Білорусії і антифеодальних рухів в Польщі"; В. Спитський, "Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. у висвітленні І. Франка"; К. Стецюк, "Боротьба українського народу проти зрадницької ро-

лі шляхетсько-старшинської верхівки в 1657-1658 рр."; А. Введенський, "Розвиток та зміцнення зв'язків Росії та України в 1652-1653 рр." 169/.

III. Збірник - Доклади и сообщения Института Истории Академии Наук СССР /Москва 1954/, що містять в собі статті - почасти передрук з інших ювілейних видань, а здебільшого зі змістом пропагандивного характеру.

IV. Того ж самого характеру і видання Інституту Історії при Академії Наук УРСР /Визвольна війна 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією/ Київ 1954, 328 стор.; те ж саме по-російському - Київ 1954, 346 стор./.

Всі ці, присвячені історії Хмельниччини, збірники мають однаковий характер: вони припасовані до тенденцій Кремлю і здебільшого займаються популяризацією доби і тільки де-не-де містять в собі досліді наукового характеру над окремими питаннями часів Б. Хмельницького і навіть ще перед українським зривом. Взагалі політично-економічна і загальна проблематика висувається тут на перше місце; про оточення і співробітників Б. Хмельницького майже не згадується. Такі брошури як Л. Полукина: М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун - народні герої визвольної боротьби 1648-1654 рр. /Київ 1954, 38 стор./ є виїмком.

З окремих книжок звертають на себе увагу писані на замовлення популярні і пропагандивні брошури, що хоч були складені українськими авторами, але видруковані здебільшого російською мовою - і не тільки в Москві, але й у Києві. Назову тут кілька імен: В. Голуботський і К. Гуслистий, "Воссоединение Украины с Россией" /Москва 1954, 111 стор./; В. Голуботський, "Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого 1648-1654" /Москва 1954, 158 стор./; А. Козаченко, "Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией" /Москва 1954, 295 стор./; В. Дядиченко, "Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией" /Киев 1954, 70 стор./; Ф. Шевченко, "Историческое значение вековой дружбы украинского и русского народов" /Киев 1954, 92 стор./; Г. Ясницький, "Дружба народов СССР - источник процветания Советской Украины" /Киев 1954, 116 стор./.

Не дивлячись на цю зливу переважно популяризаторської /хоч і писаної істориками/ літератури про Переяславський договір, Хмельниччину і самого Хмельницького, образ цього найвидатнішого українського діяча вимальовується на загальнім фоні досить блідо, хоч і маємо статті з пропагандивними назвами як В. Голуботського, "Богдан Хмельницький: великий син українського народу" /Київ 1953; те ж саме по-російськи, Москва 1954/ ^{170/}.

Ще порівнюючи недавно Москва не знаходила слів, щоб осудити діяльність великого українського патріота. Пригадаймо собі те, що писала "Большая Советская Энциклопедия" в 1935 р. подаючи біографію і характеристику Б. Хмельницького ^{171/}. Офіційне трактування особи Б. Хмельницького спиралося тут на соціальну тезу, що гетьман був "зрадник і заклятий ворог повставшого українського селянства". Підкреслювалося, що вже ніби з старих часів, ще до повстання 1648 р., він був заступником інтересів верхів української фєвдальної козацької старшини, яка прагнула досягнути тих самих прав, що й фєвдали Польщі - польська шляхта ^{172/}.

З монографії М. Петровського, надрукованій новозаснованим Інститутом Історії АН УРСР /"Визвольна війна українського народу проти гнету шляхетської Польщі і приєднання України до Росії 1648-1654" - Київ 1940, вип. IV/ починається нова доба в трактуванні Б. Хмельницького. М. Петровський, хоч і не комуніст, все ж таки був примушений робити так, як наказував Кремль ^{173/}.

Коли в 20-х роках можна було ставитися до Б. Хмельницького так або інакше, коли М. Грушевський міг тоді висловлювати свою власну думку про великого гетьмана України, то тепер цьому прийшов кінець. Майже кожна історична постать української історії під пильною цензурою Кремлю діставала свій штамп, і від нього відступати було неможливо. Так, напр., вважається гетьмана Івана Мазепу, Петра Дорошенка, Івана Виговського за зрадників України, бо Кремль зачислив їх до категорії тих, що зрадили ідею з'єднання України з Москвою і ладні були шукати /та й шукали/ інших орієнтацій ніж московська. А цього було досить ! ^{174/}

Не оминув цього штампу і образ Б. Хмельницького. Москва вимагала підкреслення тези "возз'єднання", і тому й Б. Хмель-

ницький мав бути тільки одним з найбільш переконуючих аргументів такого "возз'єднання". Цінився Б. Хмельницький не як державний діяч, що відірвав Україну від Польщі і створив українську козацьку державу, але як той, що з'єднав її з Москвою. Роль об'єднителя зробила те, що Б. Хмельницький несподівано засяв як геніяльний провідник мас, талановитий полководець і небуденний організатор військових сил та засобів України для її врятування від польського ярма. Але ми тут звертаємо більшу увагу на одну фундаментальну появу, аналіза якої найкраще розкриває нам спосіб праці дослідників Хмельниччини.

Йдеться тут про імпозантний збірник ^{175/} - правдива ревелюція - "Воссоединение Украины с Россией", що містить в собі документи і матеріали в трьох томах, видані під фірмою Академії Наук ССРСР і Академії Наук УРСР. Це нібито спільна праця, опублікована російською мовою у видавництві Академії Наук ССРСР у Москві в 1954 р.

Науково-археографічний провід - як виразно зазначено у вступі, поміщеному в першому томі - спочивав у руках "Сектора публикации Института Истории Академии Наук ССРСР" /А. Посельский, Л. Пушкарев, з притягненням представника Інституту Історії АН УРСР П. Шевченка/ ^{176/}. Отже вирішну роль грав Інститут Історії АН ССРСР: від нього залежало плянування і добір відповідних документів. В загальному, російська співпраця мала радше характер проводу і контролю, як всієї праці, так і окремих її частин, у той час, як чорну працю для цього репрезентаційного збірника проробили українські вчені і кілька російських ^{177/}. Зовнішній вигляд видання відповідає вимогам сучасного друку документів ^{178/}.

Три томи "Воссоединения" охоплюють часи: т. I - 1620 до 1647 рр. ^{179/}; т. II. - 1648-1651 рр. ^{180/}; т. III. - 1651-1654 роки ^{181 і 182/}. Такий розподіл зрозумілий з огляду на тези, що їх виставила редакція в загальному вступі /перший том/. Все в цій праці підпорядковано тезі про прагнення України до возз'єднання. Для доведення її дається в першому томі передісторія питання / 1620-1647 рр./ в документах, а в двох останніх томах документально змальовано часи Б. Хмельницького.

Коли вже береться передісторія, то було б послідовним подати і післяісторію питання. А цього якраз нема. Друк документів

кінчається 1654 р. Саме останню фазу московсько-українських стосунків за Б. Хмельницького /1654-1657/ замовчано.

Зроблено це тому, що образ Б. Хмельницького далеко відбігав би від уявного, спрепарованого більшовиками, історіографічного образу "воссоединителя" України з Москвою, якщо взяти на увагу його самостійну політику останніх років життя. Це не було в інтересах центру, бо довелося б після великого славослов'я оголосити кінець-кінцем Хмельницького "зрадником" спільних інтересів, як їх Кремль розуміє. Фактом є, що шляхи Москви і України, саме в післяперейславських роках, після недовгої згоди, різко розходяться: Москва мириться з Польщею і повертає свою зброю проти Швеції, а Україна співпрацює з Швецією і далі воює з Польщею.

По суті матеріял підібрано в "Воссоединении" так, що він мусів би довести прагнення українського народу до з'єднання з Москвою за всяких обставин. Але це було не так легко, з огляду на спротив, так би мовити, самих джерел. Досить вказати, що навіть самі перейславські переговори - про що надруковано в третьому томі "Воссоединения" - майже були зірвані, бо гетьман і полковники вимагали й присяги царя на вірність, а московські представники в цьому вперто відмовляли. Також і Київ з його духовенством, на чолі з митрополитом, робили великі труднощі, і тут приведено було до присяги тільки купку людей ^{183/}.

Особа Б. Хмельницького і його співробітників не цікавить укладачів трьохтомової збірки. Не цікавить їх і сама доба, навіть часи, коли вирішується питання угоди між царем і Б. Хмельницьким. Вражає убогість надрукованого матеріялу про самі переговори. 1654-й рік заступлений у третім томі тільки 59 сторінками, з загального числа 573 стор. тексту. Та й тут розміщено переважно документи, вже раніше надруковані в "Актах ЮЗР" ^{184/}. Зате голословно констатується, що з укладенням перейславсько-московського договору / березневі статті в Москві; 1654/ Україна ввійшла в "состав единого русского государства" /т. I, ст. VII, вступ/.

Тут ми помічаємо в советській історіографії виразне повернення назад, до російської історіографії царських часів, і то найреакційнішої. У вступній статті до трьох томів підкреслюють-

ся, що царське саможержав"я не визнавало ніяких інших взаємин між населенням Росії і її владою, крім підпорядкування необмеженій владі царя /I, XXV/. Тому і московські статті 1654 р. складені як "пожаловання" з боку царської влади на користь гетьманської України.

Тенденції, висловлені редакцією у вступі, подають ясну картину сьогочасних бажань Кремлю. Гетьманська влада називається "управлением" - тут ідеться про політичні і економічні права гетьманського уряду - і її зв'язок з Москвою трактується як підлеглисть "царському правительству" /I. XXV/. Виходило, що гетьманський уряд був "управлением", а царський "правительством" Україна, мовляв, діставала сяку-таку автономію, і, хоч вона добровільно з'єдналася з Москвою, проте необмежена влада царя зразу мала встановити відносини, подібні до тих, що бувають у країнах, інкорпорованих чужим урядом. У цьому ніби й полягав увесь сенс Переяславсько-московської угоди. Це відновлення старих, назадняцьких теорій /інкорпорації/ відповідало тенденціям центру, бо визнавалася в такий спосіб одна держава, раніше московська, яку репрезентували царі, а тепер знову ж одна держава, на чолі з советським урядом.

Сьогоднішнє узалежене становище України від Москви не дає змоги советським ученим об'єктивно сказати, що фактичний стан після Переяслава був станом незалежності України, обмеженим лише номінальним визнанням зверхності царя, що, з погляду українських сучасників Переяславського акту, було скорше тактичним кроком, потрібним спочатку для фактичного здійснювання воєнного союзу, а пізніше /по Віленській угоді Москви з Польщею/, для неутралізації Москви ^{185/}.

Багато світла кидає на ціль видання і "модерна" термінологія в поясненнях /русский, себто московський і український/. Вона викликає рівночасно і ряд непорозумінь, а то й просто суперечностей. В уживанні терміну "русский" для означення Москви редакція дуже послідовна. А тим часом це робить слово "русский" якимсь багатозначним і мало відповідним фактам. Чомусь забувається при цьому традиційна назва "московський" і "Московское государство" /порівняти, напр., старе видання збірки документів під назвою "Акты Московского государства"/.

Дивним робом в актах "Воссоединения" мало зустрічаємо такі назви як "Московское государство" і "московские люди". Де-не-де говориться, як, напр., в третьому томі /III, ч. 52/, про "Великое московское пространство и многолюдное государство". Зате слово "Россия", якого виключно вживають упорядчики, зовсім не зустрічається: Олексій Михайлович титулується в документах консеквентно як цар "всеа Руси" /але не "России"/; це свідчить про претенсії на панування над усією колишньою князівсько-руською державою /напр. III, ч. 11/; зрідка подається назва "русские люди" /II, ч. 192; III, ч. 44/ і "государевы русские люди - козаки" /II, ч. 21/ або "наши русские всяких чинов люди" /II, ч. 134/.

В актах з московської руки, що їх знаходимо в трьох томах "Воссоединения", українці називаються в переважній більшості "черкасами". Але є чимало документів, де ми читаємо про "государство российское" /III, ч. 236, стор. 549/, яке заступає Б. Хмельницький, себто тут говориться про українську державу. Той же Богдан Хмельницький говорить, що він заступає "весь народ православный российский" /III, ч. 243/, "весь мир православный российский" /III, ч. 230/ і т.д. Очевидно, що тут розуміється український народ.

Видавці актів говорять, що Україна мала нестримне бажання ввійти в "состав русского государства". Тут під "русским государством" розуміється московська держава, яка перефарбовується в "единое русское государство", що стремить до звільнення від чужоземного ярма всіх "русских, украинских и белорусских земель" і до об'єднання їх в одній державі, з центром у Москві /I, VII/.

Ясно, що такого роду вислови свідчать про певну, виразно сформульовану, ідеологію видавців актів, ідеологію, яка приводить їх врешті до визнання переяславсько-московського акту, як акту інкорпорації, включення України в Москву ^{186/}.

У "Вступі" ми маємо вихідні пункти для розміщення історичного матеріялу. Нове представлення українського історичного процесу зв'язано з свого роду сугестією, бажанням переконати українців, що Україна взагалі не в стані була незалежно існувати. Скомпліковані історично-політичні умови на Сході Європи

в 17 ст., мовляв, не сприяли створенню незалежних національних держав, у тім числі й української. Для України, що перебувала під "іноземним ігом" і сама жила в напруженому стані, при наявності політичних і економічних конфліктів / українська шляхта - українське козацтво і селянство /, не залишалося ніби іншого виходу, як боротися за своє власне існування і за свій розвиток у союзі з російським народом і за його допомогою /I, VII/.

Щоб довести це на матеріялі трьох томів "Воссоединения", звернено було особливу увагу на ті документи, які мали б свідчити про стале прагнення українського народу до возз'єднання. Таке возз'єднання нібито було природним явищем для близько спорідненої з Москвою України. З другого боку, увага звернена також на те, щоб довести, що Москва не тільки на словах, але й на ділі допомагала Україні воєнними матеріялами, економічними заходами, живими культурними стосунками і сприяла колонізації українських втікачів.

Для цього саме й подаються матеріяли, що наświetлюють час перед Переяславом. Прагнення українського народу до "воссоединения" мав довести вже П. Сагайдачний /перший документ першого тому починається місією його посланця в Москву/, а також повстання Косинського, Наливайка, Федоровича, Сулими, Павлика, Остряниці, Гуні і т.д. Це ніби ті моменти, коли в Україні щораз більше зростало народне прагнення до з'єднання з Москвою. Уже П. Сагайдачний, мовляв, звертався до Москви в 1620 р. з проханням про прийняття Війська Запорозького в російське підданство. При цьому замовчується, що козаки під "підданством" розуміли службу, службу за "жалованье". Це була козацька традиція, якої вживалося не тільки супроти Москви, але й супроти Австрії /цісаря/, у війнах Німеччини й т.д.

Ця служба була позбавлена сталого зв'язку з тими державами, яким допомагалося, а тому й надавати особливого значення оголошенню "підданства", як це роблять видавці /I, X/, неможна. Ті ж самі видавці закривають очі з другого боку на загальне відомий факт, що П. Сагайдачний, на чолі сильної козацької армії; громив у 1618 р. разом з польським королевичем Володиславом Московщину / те ж саме робили і окремі козацькі досить значні відділи, що вешталися по всій Великоросії і грабували селища в за-

нархізованій країні/. На думку видавців, це було ніби виїмкове явище: в польських військах були тільки окремі козацькі "наємники". Тим часом всім відома сильна участь козаків в польсько-московській війні / на польському боці/ вперто заперечується / I, IX/.

Другий основний аргумент тези об'єднання - це дружня допомога Москви своїм однокровним братам для визволення їх з-під чужоземного ярма і з'єднання в складі "єдиного русского государства". Ця допомога для звільнення, мовляв, надає московській політиці характеру прогресивного, хоч зовнішня політика Москви того часу відбиває інтереси панівної класи фєвдалів. Твердиться, що Україна, входячи 1654 р. в склад російської "централізованої" держави, рятувала себе від заглади з боку Польщі або Туреччини /I, VII/. Та й для України з'єднання з Москвою мало бути вигіднішим, бо московська держава була з боку політичного, економічного і культурного більш прогресивною ніж шляхецька Польща /I, XXV/. Виходить, що блискуча великошляхецька культура Польщі 16-17 ст. була чимсь нижчим у порівнянні з культурою Москви! Ніякі акти звичайно не в стані підтвердити такого роду твердження, і його необґрунтованість очевидна.

Щодо самої реальної допомоги, то може, Москва допомагала українцям в культурнім відношенні? Недаремно ж редакція збірника твердить, що Москва в 17 ст. була більш прогресивною ніж Польща! Тут постають дійсні парадокси, бо саме тоді Москва черпала свою культуру повними пригоршнями з України: з України виписувалось вчених перекладчиків св. письма, єпископів, малярів, скульпторів, учителів і т.д. і т.д. з одного боку, з другого боку майстрів ремесла - шкляної і іншої продукції, виписувалось не тільки в саму Москву, але й в інші міста, особливо на пограниччю з Україною ^{187/}. Знову ж Україна стояла культурно дуже близько до Польщі, а почасти і під її впливом. Хто ж на кого впливав? ^{188/}

Говорять вправді і про воєнну допомогу людьми і матеріалом. Але про таку допомогу в роки перед Переяславом ми нічого не знаємо /нема нічого і в документах/, крім допомоги воєнним матеріалом, яка в деякій мірі могла мати місце. Воєнну допомогу як таку

давали час від часу донські козаки, яких чомусь то вважається за московських козаків. А це ніби дає підставу советській Москві твердити про ніби воєнну допомогу українцям з боку Москви, в той час як в дійсності взаємовідносини між українськими і донськими козаками, засновані на стародавній традиції і воєнній співпраці, не підлягали контролі Москви, та й сам Дон був у 17 ст. далекий від того, щоб слухати диктатів Москви ^{189/}.

Зате уважно треба поставитися до фактів колонізаційної і економічної допомоги з боку Москви. Редакція подала багато документів, серед них чимало й нових, які дійсно розширяють уявлення про обсяг економічних стосунків між Україною і Москвою ще в доперечаславські часи. Справа стоїть так, що ці стосунки доперечаславського періоду були досить мало відомі і, звичайно, ті дрібні факти, які наводяться в документах, доповнюють наші відомості. По суті це навіть не є економічна допомога в точному розумінні цього слова /звичайно, редакція не дає собі труда це роз'яснити !/. Ідеться про дозвіл царського уряду закуповувати необхідні продукти, в першу чергу хліб, на території Московщини, а також і воєнні матеріали.

Можливо, що Москва трохи більше допомагала під цим поглядом, починаючи з 1648 р., який, як деякі сучасники твердять, був в Україні роком неврожайним /I, XIX; II, 118/. Так або ні /селянство взагалі кинуло свою працю і пішло масово на війну/, але теза, яку висуває редакційна колегія, про особливий економічний гніт в Україні, про тяжке економічне становище, теза стара, народницька, ледве чи відповідає сучасним здобуткам нашої історіографії.

Ми переглянули наведені редакцією посилання на документи ^{190/}, що мають свідчити про жорстокий польський фєвдальний гніт і тяжке економічне становище всієї України - і бачимо, що всі наведені там факти стосуються західніх областей України - Львова, Сянока, Володимира й т.д. Особливо багато скарг зареєстровано у Володимирським Гродським Суді.

Звичайно відомо, що Західня Україна найбільш терпіла від сваволі шляхти. Але була ще вся Східня Україна, де шляхта мусіла більш-менш обережно триматися, коли не хотіла мати діло з козаками.

Отже думку про економічний занепад усієї України першої половини 17 ст., в наслідок польсько-магнатського визиску, здається, треба відкинути ^{191/}. В усіх галузях українського господарства тієї доби бачимо велике пожвавлення, піднесення і нагромадження дібр. А щодо селянства, то вже Самовидець помітив, що українське селянство перед Хмельниччиною "во всем жило обжито в збожах, в бидлах, в пасіках".

Щодо колонізації, якій надається такого важливого значення у "Вступі", то колонізація Слобожанщини і колонізаційна допомога з боку царського уряду / а вона дійсно мала місце - і грошима і припасами, про що виразно говорять і старі і новознайдені акти/ зовсім не свідчать про те, що Москва робила це в переслідуванні тих ідеалів, про які говорить редакція. Допомагаючи масі колонізаторів, Москва допомагає сама собі: не будучи в стані заповнити далеке степове безлюддя своїми сторожовими службами, вона радо садовила там українців ^{192/}.

А пізніше, за часів революції Б. Хмельницького, що коштувало таких колосальних жертв передусім селянству, колонізація вже не мала нормального характеру. Майже поголовне знищення Поділля і інші подібні факти погналі великі українські маси за Дніпро.

Але тоді Москва робила ведмежу прислугу українцям своєю колонізаційною допомогою. Зона допомагала не концентрації українського населення, а його розпорошенню, і цим сильно ослаблювала економічну і воєнну міць України. Саме в третім томі наводиться дуже характеристичний з цього погляду факт /III, ч.100/. Під 21. березня 1652 р. зазначено, що на московську територію перейшло 2000 козаків Чернігівського полку на чолі з полковником І. Дзиковським. Це був, очевидно, опозиційний елемент, який не хотів слухатися гетьмана. Їх російський уряд, як видно з документів /II, ч. 187/, мав поселити на Слобожанщині. Протегування військових людей, які були так потрібні в Україні, свідчить про те, що царський уряд ставився нерозбірливо до різноманітного елементу, що тікав з охопленої війною України, щоб осісти в диких полях під опікою царської влади ^{193/}.

В цілому треба визнати, що три томи "Воссоединения" дають обмаль нового матеріялу для Переяслава, а коли й дають, то цей

матеріал другорядного характеру і для допоміжних тем. Взагалі ризиковні твердження редакції /а таких чимало !/ не підтверджуються самим матеріалом, поданим у трьох томах "Воссоединения"

10. Досліди над окремими питаннями української історії в зв'язку з періодизацією. Льокальні досліди

Дослідча праця Інституту Історії АН УССР стояла в останніх роках під знаком поширеної тематики, для чого мали служити нові секції, воєнно-історична, загальної історії, історії міжнародних стосунків та історіографії^{194/}. Особливу увагу присвячено було проблемам, близьким до сучасності. Історики досліджували питання "великої" соціалістичної жовтневої революції, історію розбудови країни, історію "великой отечественной войны" - все справи, які в 20-х роках або трактувалися побічно або й зовсім не існували.

Як звичайно, в Советській Союзі широко поставлені завдання виконувалися тільки частково. Теорія і практика життя не гармонізували між собою. Нераз заклики і гасла залишалися тільки закликами і гаслами - навіть коли в них підкреслювалося особливе значення заслуг російського народу, як про те писав рецензент у "Вопросах Истории":^{195/} "Тільки в результаті великого напруження сил руського /російського/ народу, його відважної боротьби на фронтах громадянської війни й великої праці в запіллі, український народ міг зберегти свою суверенну державність, здобути ним після великої жовтневої революції".

Але все ж таки було й чимало зроблено. Новий час /після другої світової війни/ приніс з собою ряд матеріалів з 20-го ст., виданих то в Києві, то в Москві^{196/}. Пересування завдань і інтересів у 20 ст. особливо помітне в кандидатських працях /кандидатів історичних наук/ молодих adeptів історичної науки. Їх праця, не виходячи з меж України, торкалася тематики першої революції 1905-1907 рр. в Україні, страйкових рухів того ж часу, соціалістичної жовтневої революції, харківської червоної гвардії 1917-1918 рр. і т.д.

Кидається в вічі, як багато було вже написано і надруковано про боротьбу проти німецької окупації в советській Україні за другої світової війни - в дисертаціях, окремих статтях і більших дослідях. Партизанщина в рамках України стала улюбленою темою дослідників: так К. Дубина писав про "Большевицькі підземні організації Києва в боротьбі проти німецько-фашистських насильників"; Е. Киян про "Боротьбу працюючих мас проти німецьких окупантів на території харківської області 1941-1943"; А. Кронік про "Боротьбу працюючих мас Буковини проти фашистських насильників за Великої Вітчизняної Війни"; Л. Кизя про "Партизанський рух на Роменщині у велику вітчизняну війну" і А. Стрельський про "Житомирську область в часи німецько-фашистської окупації". Перу Ф. Редька належить так звана "Ліквідація німецької колонізаційної агресії на Україні", Д. Берлінського "Партизанський рух в північній частині Сумської області і в пограничних районах Орловської області 1941-1942" і врешті І. Слинька - "З'єднання партизанських відділів Сумської області під командою С. Ковпака". Також і обласні архіви були активними. Полтавський обласний архів видав збірку документів про "Німецьких окупантів на Полтавщині", а Житомирський обласний архів збірку документів про "Жорстокості німецьких окупантів в Житомирській області" 197/.

Треба звернути увагу на те, що дослідники в своїх темах, які стосуються 20-го ст., не виходять поза межі України і її окремих районів. Безперечно, це робить враження льокального дослідництва. В. Яцунський твердить, що в Києві і Харкові займалися і проблемами загальної української історії, в той час як льокальний, пов'язаний з певною українською територією дослід належав до завдань провінціальних історичних інституцій. Для доказу наводить він, що директор історичної катедри Советського Союзу і Советської України в Полтавському Педагогічному Інституті Ф. Редько писав, що він членів своєї катедри в першу чергу зобов'язує працювати над загальноукраїнською історичною тематикою 198/.

З цією думкою не можна вповні погодитися. Вражає той факт, що автор говорить про загальну проблематику української історії, а не загальноісторичні питання в європейському або світовому маш-

табі, неначе б ці останні не належали до завдань української історіографії. Але коли навіть мати на увазі тільки загальні питання української історії, то й тут ми не знаходимо ясности. Залишається під знаком запитання основне: чому в Україні без виїмку, чи то мовиться про Київ, Харків і взагалі університетські катедри чи історичні відділи в колишніх ІНО, був такий нахил до льокального досліду. Тут існує навіть певне протиріччя між закликами центру щодо розроблення ширшої /але звичайно специфічної/ тематики, напр., теорії про соціалістичні нації, і тим незначним відгуком, який вони знаходили в колах істориків України. Чи загальніша проблематика була небезпечна, і тому навчений гірким досвідом український історик ховався за льокальними справами, де було більше можливостей фактичного представлення речей? Хто дасть відповідь на це питання?

В усякім разі історіографічні питання в зв'язку з загальною історичною проблематикою могли бути завданням тільки для досвідченого історика, що був добре ознайомлений з усіма небезпеками філософічно-історичного наставлення і вмів їх оминати. Знову ж характеристичним є й те, що питання теоретичного характеру подавалися здебільшого в доповідях і не появлялися в друкованому вигляді. Переважно ми дізнаємося про них із звітів наукових засідань або Академії Наук або університетів. Так, напр., Київська Академія Наук влаштувала у Львові засідання з 19 по 22 квітня 1950 р., в яким приймали участь не тільки українські, але й російські історики. Ряд доповідей вияснює ставлення сучасних советських істориків до проблем минулої і сучасної історіографії - небезпечна справа для початкуючих і невтаємничених в матеріалістичну діалектику "скоків" істориків. Д. Мануїльський вияснював "Леніна і Сталіна думки про завдання досліду над історією советської держави", С. Сказкін говорив про "прогресивну роль слов'янських народів в історії", М. Алпатов про "кризу модерної буржуазної історіографії", А. Касименко вибрав цікаву тему "Вироблення і насвітлення основних етапів історії України", Ф. Шевченко підкреслив історичне значення старої, освяченої століттями дружби українського і російського народів. А. Гаркуша говорив про "завдання істориків знищити решти ідеології українського буржуазного націоналізму", Л. Коваленко студіював проблему

"розвитку історіографії на Україні в період зростаючого занепаду феодално-капіталістичних відносин і розвитку капіталістичного ладу наприкінці 18 і в першій половині 19 ст." 199/.

Все це так, але все ж локальний характер досліду історії України /зовсім не того систематичного, територіяльного досліду, яким славилася школа М. Грушевського/ був переважаючий, і тут ми не знаходимо великих різниць між Києвом, Харковом, Одесою й т.д. Київ займає центральне місце, але не стільки з огляду на центральні проблеми, скільки тому, що тут працює Історичний Інститут при АН УРСР. По суті в кожному науковому центрі відповідні інституції в першу чергу займаються /типова в цьому відношенні настанова Львова !/ тими матеріалами, які дають їм локальні архіви, іноді дуже багаті на матеріял /принаймні так було до другої світової війни !/.

Львівські історики /науковий орган - Записки Львівського Державного Університету, Історична Секція/ в першу чергу займаються історією західніх областей України з огляду вже на те, що численні питання історії Західньої України в марксистській літературі майже зовсім не взяті на увагу, а крім того Львів розпоряджає великими архівними фондами, які дуже притягають до себе увагу дослідників. Студіюється 20 ст. і почасти 19 ст., напр політика австрійського уряду супроти України особливо за першої світової війни і становище Західньої України під Польщею між двома світовими війнами. Не забуваймо, що у Львові знаходиться і Філіял Київської Академії Наук /замість колишнього зліквідованого Наукового Товариства ім. Шевченка/.

В Буковині історики Черновецького Університету знову віддають свою увагу локальним питанням : справі історичного минулого Буковини з особливим підкресленням найновіших часів. Такий же локальний характер мають і студії на історичних катедрах педагогічних інститутів у Полтаві, Ніжені, Вінниці, Житомирі, Сумах. Ширшого змісту є праці на університетах Одеси і Дніпропетровська; вони не є такими вузько локальними, як на інших університетах. В Ужгороді тільки починається праця в недавно заснованому університеті Карпатської України, де, прислані здебільшого з центру, історики мусять ще призвичаїтися до обставин

200/.

Коли перейдемо до окремих періодів української історії, то побачимо, з якою пильністю Кремль у своїх інструкціях оминає всі ті моменти історії України, які свідчать про колишню її державність. Теза залишається та ж сама: Київ не може бути без Москви, а це значить, що українську державність відчувається як якесь чуже тіло, з яким не знати що робити. Не диво отже, що така популярна в 20-х і на початку 30-х років розробка історії козацької держави на Гетьманщині в 17-18 ст. взагалі не має більше місця. Також і 19 ст., в якому українська історична наука 20-30-х років знайшла свою особливу, незалежну від Москви, національну лінію розвитку, опинилася в занедбанні.

На перше місце висунулося дослідження київської князівської доби, - саме тієї доби, якою найменше займалися дослідники в 20-х роках. Російські історики приймають ще більшу участь у цій праці ніж українські, що зрозуміло з огляду на схему російської історії з її вихідним пунктом - Києвом. Донедавна перед вів найвизначніший історик Росії Б. Греков, свого роду наступник М. Покровського /між іншим народився в Миргороді/, який вже в 1932 р. виступив з тезою, що Росія /себто Русь/ не переживала фази рабовласницької держави, але прямо від первісної громади /родової чи племінної громади/ перейшла до системи фєвдальних відносин ^{201/}.

Таким чином ніби знайдені були основи фєвдальної системи в Києві, і до цієї думки Б. Грекова приєдналося чимало советських істориків. Але київські часи, як доба фєвдалізму ^{202/}, звичайно це не є ніякий винахід Б. Грекова; те ж саме твердили свого часу з російського боку М. Покровський, з українського М. Яворський і С. Білоусов. Також дуже вважається на досліди Б. Грекова, на те, що він головним об'єктом своїх студій зробив продукційні сили і відносини Київської Русі / "Крестьяне на Руси" 1943; "Киевская Русь" 1950/ ^{203/}.

Крім Б. Грекова займалися між іншим Київською добою С. Юшков онументальне видання Руської Правди/, К. Гуслистий, Б. Рибак, М. Тихоміров і т.д. - історики і археологи, що чимало зробили для дослідження доби ^{204/}.

Взагалі про що міг писати український історик? Клаус Ме-

нерт пише в своїй "Світовій революції": " Після закінчення війни виставили совєтські історики грандіозну програму історіографічної п'ятирічки. Мали бути оброблені : повна історія Советського Союзу в 12 томах, шоститомовий збірник про історію російських міст, обширні праці про історію російського селянства в 17 і 18 ст., про історію російського пролетаріату, російської торгівлі /ярмарки/ ^{205/}, російської балканської політики, російської воєнної політики. З цього довгого реєстру майже нічого не було здійснено, і це легко зрозуміти. Советський історик міг щось зробити, без небезпеки для життя, на полі старої історії, історії, що трактувала далеке минуле або вузько спеціальні теми. Останні 100 років або історичні огляди були тим динамітом, який треба було обходити" ^{206/}.

В дійсності російські історики не стояли під таким аж надто сильним гнітом, як його малює Менерт. У них, як ми вже зазначали, було значно більше свободи рухів, бо вони мали бути не тільки марксистами, але й патріотами російського народу, в той час як "льокальний" патріотизм був владі підозрілий, а тому для його носіїв дуже небезпечний. Це була синтеза між російським і советським патріотизмом, - патріотизмом, який мав грати провідну роль. Звичайно і вони не сміли виходити за межі урядових інструкцій і згори приготовлених схем, але досить вже й того, що їм не тільки було дозволено ^{207/}, але й рекомендувалося писати про героїв минулого, без огляду на їх реакційність чи нереакційність. Тим пояснюється поява окремих монографій і збірок документів, як три томи про М. Кутузова, три томи про А. Суворова, шість томів про Ломоносова, по два томи про адмірала Ушакова і віцеадмірала Корнілова, хоч це були, безперечно, реакціонери і пильні оборонці царського режиму.

Коли вже й тут були переслідування, то звичайно не такі вбивчі і застрашучі як в інших советських республіках. Що ж говорити про українського історика, якому заборонено було навіть вживати і цитувати М. Грушевського /російським історикам це не було заборонено !/, заборонені були твори П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова й т.д. Він знаходився в положенні значно гіршим ніж його російський колега. Взага-

лі час для істориків великого формату минув. Масапра 30-х років зробила своє. Останніми могиканами ще були М. Грушевський, Д. Багалій, М. Слабченко і т.д. Люди, що прийшли на їх місце, - це були історики орієнтовані на Москву, добре вишколені у володінні марксистсько-діалектичною методою, з відповідним умінням підкреслити вагу для України "великого російського народу".

Як ми вже раніше згадували, це була припасована тематика, яку дозволено було українським історикам. Вона була відірвана від основ української історії, від княжої доби. Особливо помітно цю припасованість у сучасних советсько-українських істориків. Тут вона виявила себе в першу чергу як поширення тематики на новонабуті західноукраїнські землі, звичайно з суворим підкресленням офіційної доктрини. Під новонабутими землями розумілися Галичина, Буковина і Карпатська Україна ^{208/}.

Також і Правобережна Україна набрала інтересу для советсько-українських істориків, або через меншу дражливість тематики, або в зв'язку з напрямними лініями з центру. Але тематика не зраджує жадного пляну і є досить безсистемна. Кожний працює на власну руку ^{209/}.

Ми вже сказали про те, що досліді над часами козацької державности на Лівобережжі по можливості оминаються, так само як і тематика з 19 ст. Це через них прийшов був погром української історіографії в 30-х роках. Не оминається, звичайно, Хмельниччина, з огляду на 300-річний ювілей і пов'язані з ним бажання Кремлю. Тому, якщо де й згадується про українських гетьманів, то вважається необхідним також говорити, напр., про "зрадника російського /sic! / уряду, українського гетьмана Івана Виговського" ^{210/}. Таке ставлення помітне і до інших українських гетьманів, особливо до П. Дорошенка та Ів. Мазепи. Також і історія України в її зв'язках між епохами, як представлення суттєвих проблем, майже не студіюється. Нераз кидається в вічі різноманітність тематики, яку не вдається вкласти в одну якусь систему. Можливо, що найскорше можна ще говорити про тенденцію вишукувати такі теми, де можна довести сполуку, співпрацю, спільність інтересів України і Москви. Ця вишукана тематика дає принаймні авторові певність, що вони в очах центру стоять на твердому ґрунті ^{211/}.

Особливу групу творять дослідники Великої Північної війни /1700-1721/. Це звичайно вдячна тема для істориків, які зрозуміли, чого від них вимагається ! Треба тільки підкреслювати вірність українського народу в спільній з Москвою боротьбі проти шведів і зраду Мазепи, як особистий чин гетьмана.

Найважлишою появою цього часу було продовження монументального видання "Письма и бумаги Петра Великого" /Москва 1946 по 1952, т. VII, VIII і IX/.

Саме для спеціалістів, дослідників доби Мазепи, є це з 1887 р. друковане видання матеріалів і документів з центральних російських архівів надзвичайно цінним. Тут ми маємо /напр., в другім відділі т. VII/ матеріал для таких важких питань як відносини між Мазепою і Палієм, про повстання Булавина, в якому Мазепа грав для нас і на сьогодні невиразну, а то й таємну роль. Також і в VIII томі /перший відділ від липня до грудня 1708 р./ знаходиться сила відомостей, які тільки почасти були використані М. Костомаровим в його відомій монографії про "Мазепу і мазепинців".

Що до тем, зв'язаних в Великій Північній війні, то зазначимо тільки деякі з них. В. Корольок опрацював питання про перші переговори для укладення польсько-московського союзу, з яких стає ясним, якого значення надавав цар Петро I поглядам Мазепи в польських питаннях ^{212/}. В. Шуттой зайнявся спеціально структурою українського народу перед Полтавою ^{213/}, а також писав про "Народную войну на Украине против шведских захватчиков в 1708-1709 гг." ^{214/}. Петро Гербильский дав популярний нарис "Петро I в Західній Україні 1706-1707 рр." /ми вже згадували про нього/, не вільний від деяких помилок, бо Петро I почав війну зі шведами в союзі не з Польщею, а саксонським курфюрстом Августом II, який рівночасно був і польським королем. Також і роль Мазепи в російсько-польських взаєминах залишається нев'ясною, а тому незрозумілою була і політика царя з його небажанням віддати Білу Церкву в польські руки ^{215/}. Також варта уваги й стаття А. Нікіфорова про "англо-російські стосунки 1718-1719 рр. на Аландському конгресі" ^{216/}, бо тут гетьман-емігрант П. Орлик виставив свої умови для порозуміння з російським урядом.

Особливо типовою для нового представлення Мазепиної доби є стаття В. Шутого "Измена Мазепы" ^{217/}. Це вже насправді "вірнопіддана" офіційна заява одного з молодших дослідників доби. Небезпечна тема дає привід для малювання доби тільки в одному масштабі і в одній фарбі. Можна легко зрозуміти, що інакше писати в сучасних обставинах не можна ^{218/}.

Вся стаття просякнута стародавнім цареславним духом. "Ім"я Мазепи - твердить автор - увійшло до історії, як символ зради. Мазепа зрадив Україну, український народ і братерську Росію" /стор. 154/. Він малює цього видатного українського гетьмана, як державного мужа, що впродовж свого двадцятилітнього гетьманування провадив глибоко протинародню політику, політику інтриг і провокацій в Україні, на Запоріжжі ^{219/}, намагаючися не раз спровокувати зусиди між російським урядом з одного боку і українським народом та запорозькими козаками з другого, політику відриву Лівобережної України від Росії та приєднання її до шляхетської Польщі /стор. 159/ ^{220/}. Далі характеризується Мазепа як запеклий "заздрісник", що не міг стерпіти популярности Палія /стор. 168/. "Всі свої зусидля - підкреслює автор - Мазепа скерував на те, щоб посварити Україну з Росією, настроїти український народ проти російського народу, підбурити українців проти російського уряду" /стор. 161/.

Як бачимо, це не є дослідча праця, а проклямація певних тез, а в першу чергу тези про непорушність зв'язку України з Москвою. Хто проти неї, той зрадник.

Абстрагуємо від ставлення автора до найвидатніших істориків України 19-20 ст. і істориків-емігрантів, бо тут нічого не знайдено крім лайки на так званих речників "українського буржуазного націоналізму" і "фальсифікаторів" історії /стор. 165 і 185/. Цінними є зате додані реляції - депеші цісарського /австрійського/ резидента в Константинополі, з яких видно, як енергійно працював Мазепа в Туреччині в 1708-1709 рр.

V. ВИСНОВКИ

Основні лінії новітньої советсько-української історіографії

Розвиток української історіографії советських часів можна поділити на дві доби. Перша є періодом незалежного розвитку /так званий ренесанс української культури в УРСР/, хоч з виразним обмеженням щодо синтез широкого характеру і вживання чужих марксистові ідеологій. Це 20-ті і початок 30-х років 20-го ст. Українські історики цього часу з особливим замилюванням розробляли занедбану досі історію козацької державности 17-18 ст. на Гетьманщині, Лівобережжі та присвячували значну увагу дослідям 19 ст., вивчаючи еволюцію українського національного руху в цьому столітті, замість колишніх вузьких описів українського літературного відродження зо всіма його аксесуарами. Вони були переважно носіями народництва зі школи М. Грушевського, але пробивала собі шлях вже й державницька ідеологія, хоч і без можливості опертя на творця державництва - емігранта В. Липинського. Марксистів-комуністів серед широких історичних кіл у Києві /навколо Академії Наук - центру наукових студій/ майже не було; вони гуртувалися в невеликім числі - серед них чимало чужинців - навколо Інституту Маркса-Леніна, заснованого М. Яворським, в урядовім Харкові.

Наново переглядається український історичний процес; виразною є тенденція відмежування його від російського історичного процесу. Дякуючи схемі М. Грушевського, виділяється історія України в окреме ціле, що особливо помітне на полі дослідю 19 ст.

Разом з відчуженням від Москви виходять назверх в Україні свої окремі завдання, далекі від московської політики, завдання проводу неросійських народів в складі Советського Союзу для поборення російського централізму.

Між першою і другою добою треба вмістити переходові часи, коли Сталін у 30-х роках перейшов до гвалтовної політики індустріалізації і колективізації Советського Союзу. Україна переживає найтяжчі часи свого існування. Приходить небувалий досі розгром української культури і особливо української історичної

науки. Зникає ціле покоління істориків, що співпрацювали або вчилися у М. Грушевського, Д. Багалія, М. Слабченка і ін.

Новий напрям, що почався в 30-х роках, особливо розвинуто осяг в 40-50-х роках. Він є прямо протилежний попередньому. В другу добу Кремль зрозумів усю небезпеку незалежницьких прагнень України і українським тезам протиставив свої національні тези. Це була своєрідна синтеза між марксистською наукою і російським націоналізмом. Щодо України і взагалі неросійських народів була виставлена сакральна формула наближення, а не віддалення народів. Москва повела велику пропаганду, щоб довести українцям потребу спільного життя і співпраці з провідним російським народом, носієм революції і оборонцем народів Советського Союзу. В російським Пантеоні наступили великі зміни: вже не були єдиними героями С. Разін і Е. Пугачов, як провідники народніх повстань, але й видатні царі, полководці, письменники, що скріпили силу Росії або щось додали до її слави.

Єднання, а не сепарація, дружнє співжиття народів під проводом старшого брата - російського народу залишилися і по сьогодні найважливішими гаслами центру. В першу чергу вони стосуються України, яка виявила протилежні тенденції в 20-х роках нашого століття. Цим пояснюється і грандіозне святкування 300-річного ювілею "возз"єднання" України з Москвою, якому надано свого роду символічного характеру, характеру доброго співжиття російського і українського народів, що могло служити зразком і для інших народів Советського Союзу.

Справа єднання, зближення, така важлива для Кремлю, привела до конструкції теорій допомогового і разом теоретичного характеру, які мали довести всякими можливими способами заслуги Москви для України і всіх тих народів, що стали залежними від неї. Висунуто було твердження, що без Москви і її допомоги Україна і інші народи не змогли б існувати і мусіли б підкоритися інсземному гніту. Особливо цікавою була теза про "найменше лихо", а то й просто "добро" підчинення України московській зверхності / Переяславський договір/. Настирливо вимагалось від народів вивчення проблем соціалістичних націй, себто націй в межах Советського Союзу, які, в протилежність до капіталістичного оточення, стали соціалістичними. Тим самим відділялося ідей-

но Советський Союз від усього іншого світу і робилося з нього своє окреме ціле з своїм советським патріотизмом і т.д. Тим же цілям мала служити і матеріалістична діалектика "скоків". Навіть московський "централізм" / тут саме діалектика "скоків" на місці !/ пояснювався в той спосіб, що він дав можливість створити сильну московську державу, а це в свою чергу було благодійним і для інших народів, підлеглих Москві і здебільшого сформованих під її опікою . Так ставлено територіальну проблему як проблему панування Москви на необмежених просторах Советського Союзу, що було територіально-централістичним настановленням російської історіографії, або, говорячи ясніше, імперіалістичними - в протилежність до старої української історіографії, що виразно стояла /включно до М. Грушевського/ на позиціях територіально-федералістичних.

Через цю політику Кремлю наступили для української історіографії великі зміни. Замість засланих або розстріляних дослідників 20-х - початку 30-х років появилось нове покоління істориків, добре вишколених у володінні марксистською методою. Вони не виходили за межі інструкцій і приписів центру і добре вміли обминати небезпечні теми, що могли бути загрозою для життя або причиною заслання. Ці історики автоматично повторювали тези, яких бажала собі Москва, і без кінця говорили про великий російський народ, його право на провідну роль в Советському Союзі, про дружбу і співпрацю советських соціалістичних народів під проводом старшого брата - російського народу, що був їх оборонцем і союзником. Служняно і дисципліновано робили те, що наказувалося згори, або по можливості ховалися за фактами.

Отже разгром 30-х років зробив таки своє. Українська історіографія втратила своє обличчя. Цей розвиток осяг в першому томі "Історії УССР", що появилася в 1953 р., свого завершення. Наступив парадоксальний стан, коли в справу втрутилась російська критика, яка закинула українським авторам брак "українського патріотизму", але навіть це обвинувачення не викликало якогось помітного відгуку серед українських дослідників, що й далі продовжують твердити про дружбу з Москвою, про старшого брата і т.д. Гіркий досвід навчив представників української історичної науки обережності.

Відповідні зміни помітні і в тематиці. Дослідження історії Лівобережжя 17-18 ст. та історії 19 ст., так популярне в 20-х роках, відійшло назад /саме через них прийшов погром української історичної науки/. На першому місці поставлено було в 20-х роках занедбаний київський княжий період, який став по суті доменом советсько-російської історіографії з огляду на тенденцію цілком ввести Київ в історію Москви як її вихідний пункт в усіх відношеннях. Знову ж рекомендована згори теоретична тематика не мала притягаючої сили, хоч дещо і говорилося на цю тему на наукових конференціях. Занадто вона була небезпечною. Панувала льокальна проблематика. З другого боку, з огляду на пересунення кордонів на Захід, поширено було досліди на Галичину, Буковину й Карпатську Україну. Почасти було взято під увагу історію Правобережної України. Взагалі ж тематика була різнорідна, але й тут вишукувалися по можливості, моменти, які говорили про спільну працю Москви і України /напр., кримські походи спільних московської і української армій 1687, 1689 років і т.д./.

Бібліографічний показник
-----

1. В. Krupnyckyj. Die Ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjet Union 1921-1941, Jahrbücher für Geschichte Ost-europas 1941, Jahrgang 6, H.2/4, S. 125-151;
2. Див. про всі видання в Бібліографії історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 роки, Бібліографічний збірник, Харків 1930, 40-51; порів. А. К о з а ч е н к о . Наука Історії України та Росії за рр. 1917-27 в УССР; Бібліографічний Збірник, Харків 1930, стор.13-14;
3. М. Костомаров. "Книга битія" українського народу, Наше Минуте, Київ 1918, ч. 1, стор. 7-21; П. Зайцев. Книга битія як документ і твір, Наше Минуте, ч. I, стор. 22-35;
4. D.Dorosenko. Die Ukrainische Akademie der Wissenschaften in Kiew, Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin, Berlin u. Leipzig 1927, H.I, S.11; D.Dorosenko. Ukrainiska Akademia Nauk i jej losy, Przegląd Współczesny 1936, No.154, str. 4-5 ;
5. Д. Багалій. Організація української історії за рр. 1917-27 в Україні, Бібліографічний Збірник, Харків 1930, стор. 5.
6. Бібліографія історії України, Бібліографічний Збірник, Харків 1930, стор. 51-54;
7. Див. Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук /Нарис історії/ ч. I. /1918-1930/, Інститут для вивчення СССР, Мюнхен 1955, стор. 40 і д.;
8. М. Ковалевський. Україна під червоним ярмом, Львів 1936 стор. 18,19;
9. D.Dorosenko. Ukrainische Akademie der Wissenschaften in Kiew, S. 13-14;
Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, стор. 41-42;

10. D. Dorosenko. Ukrainische Akademie der Wissenschaften, S.14;
Д. Багалій. Організація української історії, стор.6;
11. B. Krupnyckyj. Die Ukrainische Geschichtswissenschaft, S.129;
12. Б. Крупницький. М. Грушевський і його історична праця "Історія України-Руси";
М. Hrushevsky. History of Ukraine-Rus, New-York 1954, vol.I, P.XI;
Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, стор. 44 і далі;
13. D. Dorosenko. Die Ukrainische Akademie der Wissenschaften;
Д.Багалій. Організація української історії, стор.6;
Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, стор. 44 і дальші;
14. B. Krupnyckyj. M.Hruschewskyj als Wissenschaftler, Beiträge zur Ukrainekunde d. Ukr.Wiss.Inst.,Berlin 1935, No.III, S. 16-17; В.
- В. Krupnyckyj. Die archäographische Tätigkeit M.Hrushevskys, Jahrbücher f. Kultur u. Geschichte der Slaven, Breslau 1935, No.XI. 3/4, S. 617;
- О.М. Українська історична наука в 1920-х роках, зб.Сучасник, Новий Ульм, 1948, I,80; М. Андрусяк. Українська історіографія стор. 9;
15. О.М. Українська Історична Наука, там же, стор. 80;
16. Див. Україна, Київ 1926, ч. 15, стор.163 /Хроніка/
17. О.М. Українська Історична Наука, Сучасник, стор.80-81; пор. "Україна", Київ 1926, ч. 18, 163-164 і 1929, ч. 38,166 /Хроніка/.
18. Українська Історична Наука, Сучасник, стор. 81; В.Крупныцкыј. Die Ukrainische Geschichtswissenschaft, S. 130;
М. Андрусяк. Українська Історіографія, стор. 9;

19. Н.Д. М.П. Василенко і ВУАН, Україна, Париж, ч. 5, стор. 339-340; порів. д-р С. Наріжний, М.П. Василенко і його наукова діяльність, Львів 1935, стор. 33-34, 39 /відбитка з часопису "Наша Культура"; Н. Полонська-Василенко, Українська Академія Наук, стор. 88 й д.

20. Д. Багалій. Організація Української Історії, стор.9

М. Korduba. La Littérature historique soviétique ukrainienne, Compte rendu 1917-1931, Warschau, s.21;

21. Незалежно від Академії;

22. Д. Багалій. Організація Української Історії, стор. 9;

М. Korduba. La litterature historique soviétique ukrainienne, S. 15;

23, М.Korduba. La litterature historique soviétique ukrainienne, 14-15,16, 17-18;

О.М. Українська Історична Наука, стор. 82-і 83;

24. Б. Крупницький. М. Грушевський і його історична праця, Нью-Йорк 1954, стор. XXIV-XXV;

25. Підставова стаття "Звичайна схема" русской истории і справа реціонального укладу історії східнього слов'янства. Сборник статей по славяноведению, Академия Наук, СПб 1904, вип.І;

26. Порів. О. Гермайзе. Українська історична наука за останнє десятиліття, Студії з історії України, Київ 1929, т. II, стор. XVI;

27. В.Krupnyckuj. Die ukrainische Geschichtswissenschaft, S.137;

28. В Українському Архіві /видання Археограф.Комісії Ак. Наук під головуванням М. Грушевського/ появились видання К. К. Лазаревського "Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку" /Український Архів 1929, I/, "Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку" /Укр. Архів 1931, IV/, "Коденська книга судових справ" під редакцією О. Гермайзе /Укр. Архів 1931,II/, важливе джерело для гайдамацького повстання на Правобережній Україні в 1768 р. Як окремі публікації Комісії появились під редакцією П. Федоренка -Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-

1781" /Київ 1931/ та зібрані і видані В. Кордтом "Матеріяли до історії картографії України / Київ 1931, т. I/ і т.д.; В "Пам'ятках українського письменства" тієї ж Археографічної Комісії видруковано було основну частину козацької хроніки С. Величка, а саме "Сказаніє о войне козацкой з поляками". В трьох томах "Укр. Археографічного Збірника" переважали знову джерела /або й обробки джерел/, що стосувалися історії Лівобережної України. Також чимало джерел присвячено історії міст та цехів і подібні матеріяли, особливо на Лівобережній Україні, появилися в різних збірниках та журналах. Підготовлялася до друку важлива збірка актів до історії Гетьманату в другій половині 17 ст., як продовження Костомаровим відомих "Актов Южной и Западной России", видання яких було спинено на 1678 р. Див. подробиці у М. Кордуба, S. 124 u. w. В. Krupnyckyj, Ukrainische Geschichtswissenschaft, S. 156 und 137;

29. В. Krupnyckyj. Ukrainische Geschichtswissenschaft, S. 137

М. Петровський правда дав монографію великого формату, але вона була спеціальним джерелознавчим дослідом /Хроніка Самовидця, Харків 1930/;

30. Про це говорить і Л. Окіншевич в статті "Національно-демократичні концепції історії права України в працях М. Грушевського, Україна, 1932, I-II, стор. 108;

31. Україна, 1927, ч. 21;

32. Україна, 1929, ч. 36;

33. Л. Окіншевич. Україна, 1927, ч. 21, стор. 108;

34. Україна, 1924, ч. 4 та праці Комісії для вивчення західньо-руського та українського права, 1926, т. II; 1929, т. VI; 1930, т. VIII. Також М. Кордуба, там же, стор. 189;

35. Тут варто згадати, що історії гайдамацьких рухів на Правобережній Україні 18 ст. було присвячено чимало уваги /порів. В. Krupnyckyj, Zu den Anfängen des Hajdamakentums, Jahrbücher über f. Geschichte Osteuropas, Breslau 1930, No. 2, S. 263-264;

М. Слабченко був автором дуже солідних праць-монографій про соціально правову і паланкову організацію Запорозької Січи /Праці Комісії для вивчення західньо-руського і українського права,

1927, т. III; 1929, т. VI/;

36. Численну бібліографію див. у М. Кордуби, там же, стор. 212 і д.

37. Порів. В. Krupnyckyj. Die ukrainische Geschichtswissenschaft, *ibid*, S. 139-140;

38. Україна, 1925, ч. 15;

39. Розроблялася також і соціальна історія /С. Шамрай монографічно дослідив Київську козаччину 1855 р.; "До історії селянських рухів на Україні", Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук, Київ, 1928, т. XX/ та господарська історія України 19 ст., про що свідчать монографії М. Слабченка, що стосуються соціальної і господарської історії України в 19 ст. Ряд дослідників займався історією індустрії в 19 ст. /О. Оглоблин/, цукрово-бурякової промисловости /К. Боблій/, торгівлі /О. Оглоблин, Д. Соловей, Е. Сташевський/ і т.д. Див. Збірник Соціально-економічного Відділу Академії Наук, ч. 10, 15, 30, Київ, 1928-1930, т. I-III/;

40. Бібліографію див. у М. Кордуби, там же, стор. 240;

41. Київ, 1926. Див. Д. Багалій. Організація Української Історії, стор. 9;

42. Жовтень і наука на Україні, Прапор марксизму, 1929, ч. 5, стор. 141;

43. М. Ковалевський. Україна під червоним ярмом, Варшава-Львів, 1936, стор. 35, 55, 56, 57;

44. Прапор Марксизму, 1929, ч. 4, стор. 144-145;

45. Прапор Марксизму, 1929, ч. 4, стор. 105;

46. Прапор Марксизму, 1929, ч. 4, стор. 145;

47. Прапор Марксизму, 1929, ч. 4, стор. 104;

48. Прапор Марксизму, 1929, ч. 4, стор. 106;

49. Josef Pfizner. Die Geschichtswissenschaft in der Sowjet union, Sammelwerk, Königsberg und Berlin 1938, S. 188, 194, 195;

50. Вісті Української Академії Наук 1929, ч. I, стор. 5, 6, 17;

51. М. Яворський. Дон-Кіхотство чи русотяпство, Прапор Марксизму, Харків 1929, ч. 2 і М. Кордуба, там же, стор. 166;
52. М. Яворський. Історія України в стислому нарисі, там же, стор. 57, 58;
53. М. Яворський. Історія України в стислому нарисі, там же, стор. 119,120,121;
54. Назва "Всеукраїнська" Академія - для підкреслення прав Советської України на цілу українську етнографічну територію, існувала до реформи 1930 р.;
55. Прапор Марксизму, 1929, ч. 2;
56. Вісті Укр. Акад. Наук 1929, ч. 1,5,6,17;
57. М. Яворський. Дон-Кіхотство ..., стор. 208;
58. Літопис Революції, Харків, 1930, ч. I, стор.325;
59. Літопис Революції, 1930, ч. 3-4, стор. 180;
60. Літопис Революції, 1930, ч. 3-4, стор. 187,189,190;
61. П. Кияниця. Національно-буржуазна легенда про декабристів, Україна, 1932, I-II, стор. 79 і д.;
62. М. Кордуба. там же, стор. 166;
63. М. Скрипник. Академ. М. Яворського помилки і коректури, Більшовик України, 1930, ч. 2;
64. Див. Вісті Укр. Академії Наук 1929, ч. 11-12, стор.25;
65. С. Сірополко. Народня освіта на Советській Україні, Праці Укр. Наукового Інституту, Варшава 1934, т. 22, стор.144;
66. Н. Полонська-Василенко. Укр. Академія Наук, там же, стор. 102;
67. Україна, 1930, т. 40, стор. 187,188; Н.Полонська-Василенко, Укр. Академія Наук, там же, стор. 102 і 103;
68. Україна, 1930, т. 40, стор. 187, 188; Н. Полонська-Василенко, Укр. Академія Наук, там же, стор. 102;
69. Доповідь М. Грушевського про засідання Союзної Академії у квітні 1929 р., Україна,1929, т.34, стор. 167,168,169;

70. Доповідь М. Грушевського, Україна, 1929, т. 34, стор. 170;
71. D.Doroszenko. Ukrainiska Akademia Nauk i jej losy, ibid., s.12-13;
72. Л. Окіншевич. Національно-демократична концепція, Україна 1932, I-II, стор. 93;
73. В.Крупныкуй. Die ukrainische Geschichtswissenschaft, ibid.,S.147;
74. Україна, 1932, ч. I-II, стор. 195; порів. Вісті Укр. Акад.Наук 1931, ч. 4-6, 53 й д.; С. Сірополко. Народня освіта, там же, стор. 147;
75. Ст. Сірополко. З життя та діяльності Ак. Наук УРСР, Діло, 1938, ч. 28;
76. С. Сірополко. Народня Освіта, там же, стор. 149; Україна, 1932, ч. I-II, стор. 45;
77. В. Садовський. Національна політика Советів на Україні, Праці Укр. Наукового Інституту, Варшава 1937, т. 39, стор. 57,58;
78. Вісті Укр. Академії Наук 1934, ч. I, стор. 518; D.Doroszenko, Ukrainiska Akademia Nauk, ibid, S. 13;
79. Вісті Укр. Академії Наук 1934, ч. 5, стор.34;
80. Вісті Укр. Акад. Наук 1934, ч. 5, стор. 75;
81. С. Сірополко. З життя і діяльності Акад. Наук УССР, Діло, 1938, ч. 28; Вісті Акад. Наук УССР 1937, ч. 2-3;
82. J. Pfizner. ibid., S. 213;
83. J. Pfizner. ibid.,S. 212;
84. J. Pfizner. ibid., S.212;
85. Про Б. Хмельницького будемо ще докладно говорити;
86. Див. Коммунист, 1953, ч. 9, стор. 62;
87. XII сессия по координации научной деятельности академии наук союзных республик, Вопросы истории, Москва, 1953, ч. 5, стор. 130;

88. Точних даних ми не маємо. Взагалі тут нема нічого постійного. Весь час відбуваються зміни. То відбувається підвищення підсекції до рангу секції, то поширюється число дослідницьких дисциплін в окремих секціях і т.д. Цей розвиток йде на базі Інститутів і треба думати, що постання секцій і підсекцій до певної міри ослаблює цю базу, стаючи кільцем і посередником між верховною владою Академії і її Інститутами;

89. Вопросы Истории, Москва 1953 р., ч. 5, стор. 131. По суті директиви виходили тут від Президіяльної Ради Академії, яка грала міродайну роль щодо окремих Інститутів;

90. 12 сессия, Вопросы Истории, ч. 5, стор. 130;

91. 12 сессия, Вопросы Истории, ч. 5, стор. 131;

92. За цю інформацію дякую проф. О. Оглоблину;

93. В. Яцунський. Изучение местной истории в СССР, Вопросы Истории, 1949, ч. 8, стор. 75;

94. Про монографію Г. Крип"якевича про Б. Хмельницького скажемо кілька слів далі;

95. Г. Шевчук. Научно-исследовательская работа Института Истории Украины Академии Наук СССР за 1950 г. Вопросы Истории 1951, кн. 2, стор. 156-158;

96. Г. Шевчук. Вопросы Истории, там же, стор. 156;

97. Також і цю інформацію завдячую проф. О. Оглоблину.

98. Г. Шевчук. Там же, стор. 156-158. Точного списку членів Інституту не можна дістати ніде. З ювілейної збірки "Воссоединения Украины з Россиею" можна витягнути ще ряд імен співробітників. На них ми вкажемо при розділі "Воссоединение";

99. На жаль, не з Вісника Академії Наук УССР, що є періодичним органом і виходить кілька разів на рік;

100. Г. Шевчук. Там же, стор. 156-158;

101. Г. Шевчук. Там же, стор. 156-158;

102. Г. Шевчук. Там же, стор. 156-158;

103. Порів. Петро Одарченко. Поетична майстерність Тараса

Шевченка /в світлі нових дослідів 1941-1946 рр./, Укр. Вільна Академія Наук в США. Шевченківський Збірник, річ. 3-й, стор. 11-12;

104. Порів. Dr. Georg Rauch. Die Sowjetgeschichte und das "geringste Ubel", Osteuropäische Zeitschrift 1952, No.2, S. 129-131;

105. Історія ССРСР, Київ 1941, стор. 189;

106. Вопросы Истории, 1951, ч. 4, стор. 44-48;

107. Див. також Б. Крупницький. Б. Хмельницький і советська історіографія. Інститут для вивчення ССРСР, Український Збірник, Мюнхен 1955, кн. 3, стор. 92-94;

108. Порів. її ставлення в "Історії ССРСР" 1941, стор.189;

109. А. Панкратова. Насущные вопросы советской исторической науки, Коммунист, 1953, ч. 6, стор. 64-65;

110. Б. Крупницький. Богдан Хмельницький і советська історіографія, Укр. Збірник, Мюнхен, 1955, кн. 3;

111. Порів. Harry Laluer. Absage an die Revolution /Stalins Geschichtslehre Fundament des Sowjet-Imperialismus/, die Welt, Hamburg, 1951, No. 11;

112. Порів. А. Вишняков. К вопросу о диалектическом развитии социалистического общества, Коммунист, 1953, ч. 10, стор. 27. Цікаво, що А. Вишняков розрізняв між антагонізмами, які зникають в соціалістичнім загалу, і протиріччями, які і далі характеризують соціалістичну громаду /Див. А. Вишняков, там же, стор. 29/;

113. Порів. Klaus Mehnert. Weltrevolution durch Weltgeschichte, Die Geschichtslehre des Stalinismus, Osteuropa-Verlag. 1953, No. 2, S.45;

114. K. Mehnert. Stalins Ende, Ost-Europa, No.2,S.133;

115. А. Панкратова. Насущные вопросы советской исторической науки, Коммунист, Москва, 1953, ч. 6, стор. 60;

116. С. Якубовський. Образование и расцвет социалистических наций в СССР, Коммунист, 1953, ч. 13, стор. 29;

117. М. Каммерн. Соціалістическіе науки СССР в условиях перехода от социализма к коммунизму, Коммунист, 1953, стор.12, 13,16;

118. А. Вишняков. К вопросу о диалектическом развитии социалистического общества, Коммунист, 1953, ч. 10, стор. 27. Порів. Klaus Mehnert . Weltrevolution durch Weltgeschichte, ibid. S. 42;

119. С. Якубовський. Там же, стор. 42;

120. П. Федосеев. Социализм и патриотизм, Коммунист,1953, ч. 9, стор. 22 /"Советський патріотизм - це патріотизм соціалістичних націй, об'єднаних братською дружбою в одній родині народів"/;

121. А. Каммерн. Социалистические нации СССР в условиях перехода от социализма к коммунизму, Коммунист, Москва, 1953, ч. 15, стор. 20;

122. Див. XII сессия, Вопросы Истории, Москва, 1953, ч.5, стор. 130;

123. Вопросы Истории, 1953, ч. 5, стор.126;

124. А. Панкратова. Научные вопросы советской исторической науки, Коммунист, 1953, ч. 6, стор. 63;

125. Ю. Лавріненко. Історія без історії /Історія України, Київ 1953, Акад. Наук УССР/, Українська Літературна Газета, Мюнхен 1955, ч. 1;

126. Б. Крупницький. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії, Церковно-Археологічна Комісія, Мюнхен, 1952, стор. 10;

127. Б. Крупницький. Теорія III Риму, там же, стор. 10-11;

128. А. Панкратова. Історія СССР, Київ, 1941, стор.30 й д.

129. А. Панкратова. Історія СССР, Київ, 1941, стор. 35-36;

130. Через князів приходила на Північ звичайно і київська культура. Знову ж я тримаюся погляду, що колонізація з півдня, з Києва, в Суздальщину, оскільки вона мала місце, була колони-

зацією князівською, а не народньою;

131. Б. Крупницький. Теорія III Риму, там же, стор.11;

132. Б. Крупницький. Теорія III Риму, там же, стор. 11;

133. А. Панкратова. Історія ССРСР, там же, стор. 10-29;

134. Отже виходить руками самих представників окремих республік, які ніби самі признавалися до ворожих їх народам концепцій Кремлю;

135. Історія Естонської Советської Республіки, Таллін, 1952, стор. 553;

136. Г. Шевчук. Вопросы Истории, там же, стор. 156-158, Коммунист, 1953, ч. 9, стор. 114-115; С. Грабовський. Вступ. Академія архітектури УРСР. Інститут історії і теорії архітектури, Київ, 1950; стор. 3;

137. Історія УРСР, Київ 1953 р., т. I, стор. 784. Видання АН УРСР під редак. О.К. Касименка /голов.редак./, В. Дядиченка, Ф. Лося, Ф. Шевченка, Ф. Ястребова. Праця поділена була між 12 авторами, яких імена я навів в одному з попередніх відділів;

138. Юр. Лавріненко. Історія без історії, Українська Літературна газета, Мюнхен, 1955, ч. 1;

139. Порів. Г. Шевчук. Вопросы Истории 1951, кн. 2, стор. 156-158;

140. Порів. Г. Шевчук. Вопросы Истории, там же, стор. 156-158;

141. Ю. Лавріненко. Історія без історії, Українська Літературна газета 1955, ч. 1;

142. Українська Літературна Газета 1955, ч. 1;

143. Правда, квітень 1954, стор. 2-3;

144. Вопросы Истории, 1954, ч. 6, стор. 128-132;

145. Журнал "Октябрь", Москва 1954, ч. 4, стор. 110-136. Про це див. А. Москаленко. Khmelnytskyj and the Treaty of Pereyaslav in Soviet Historiography, Research Programm on the USSR, New York 1955, p.24;

146. Октябрь, 1954, ч. 4, стор. 118;

147. Юр. Лавріненко. Історія без історії, Укр. Літературна Газета 1955, ч. 1;

148. Зміна фронту сталася в зв'язку з міркуваннями над другим ще не надрукованим томом "Історії УРСР", але критика, яку ми подаємо нижче, безперечно стосується загалу, себто не тільки другого тому, але й першого, так що Вершигора з своєю рецензією мав рацію. Він безперечно попередив нове наставлення Академії Наук СРСР;

149. Див. Ю.Л. Від "абсолютного зла" до "абсолютного добра" і назад, Українська Літературна Газета, Мюнхен 1955, ч.5, стор. 8;

150. За глубокое изучение истории украинского народа, Вопросы Истории, Москва, 1955, ч. 7, стор. 8 . Див. Ю.Л. ,Від "абсолютного зла", Укр. Літературна Газета 1955, ч. 5, стор.8;

151. За глубокое изучение . . . , Вопросы Истории 1955, ч.7, стор. 10;

152. За глубокое изучение . . . , Вопросы Истории 1955, ч.7, стор. 8;

Див. Ю.Л. Від "абсолютного зла", Укр. Літ. Газета 1955, ч. 5, стор. 8;

153. За глубокое изучение . . . , Вопросы Истории 1955, ч. 7, стор. 8 і 9, Ю.Л., Від "абсолютного зла" . . . , Укр.Лит.Газета, 1955, ч. 5, стор. 8;

154. За глубокое изучение . . . , Вопросы Истории 1955, ч.7, стор. 10;

155. Ю.Л., Від "абсолютного зла" . . . , Укр. Літерат.Газета 1955, ч. 5, стор. 8;

156. Взагалі обґрунтування праці відповідними примітками бракує. Автори не посилаються як слід на джерела, не згадують і літератури певного питання, а тому можуть виставляти твердження без огляду на їх доказовість, без можливої коректури і перевірки;

157. Про цю продукцію подає досить повно А. Москаленко, Khmelnytskyj and the Treaty of Pereyaslav in Soviet Historiography, Research Programm on the USSR, New York City 1955. p. 20 ect.;

158. Исторические науки в СССР в 300-летний юбилей воссоединения с Россией, Вопросы Истории, 1953, ч. 10, стор.143;

159. Вопросы Истории, Москва, 1953, ч. 12, стор. 3-6;

160. К 300-летию воссоединения, Вопросы Истории, Москва, 1953, ч. 12, стор. 6,7,18;

161. Исторические науки в СССР, Вопросы Истории, 1953, ч. 10, стор. 142;

162. Б. Крупницький. Богдан Хмельницький і советська історіографія. Інститут для вивчення історії і культури СССР. Український Збірник кн. 3, Мюнхен, 1955, стор. 88 / та ж сама стаття в англійській мові: Bohdan Khmelnytskyj and Soviet Historiography. Institute for the Study of the USSR, Ukrainian Review I, Munich 1955, p. 65-75 ;

163. Українські Вісті, 1954, ч. 27;

164. Українські Вісті, 1954, ч. 27;

165. Українські Вісті, 1954, ч. 27;

166. Українські Вісті, 1954, ч. 33-34;

167. А. Москаленко. Там же, стор. 26 і далі;

168. А. Москаленко. Там же, стор. 29-40;

169. А. Москаленко. Там же, стор. 29 і далі;

170. Одинокa обширна монографія про Б. Хмельницького пера І. Крип"якевича /Богдан Хмельницький, Київ 1954, 533 стор./ на жаль нам не відома, і ми не знаємо, оскільки автор примушений був підкоритися загальним приписам Кремлю, щодо трактування Б. Хмельницького. Але припускаємо, що І. Крип"якевич, цей на сьогодні єдиний ґрунтовний знавець Хмельниччини, примушений був піти на поступки. Недаремно ж його інший твір /стаття/ боронить тезу про Б. Хмельницького як "поборника возз"єднання України з

Росією" /Львів 1953/. Зате фаховий характер носить друга стаття "Зв'язки Західної України з Росією до середини 17 ст. /Київ 1953 р./.

171. Москва, Огиз, РСФСР, т. 59, стор. 816-818;

172. Б.Крупницький. Б. Хмельницький і советська історіографія, там же, стор. 94-95;

173. Після нього маємо вже виразну гльорифікацію Хмельницького в "Нарисі Історії України", що був виданий в Уфї Укр. Ак. Наук під час другої світової війни. Тут вже писалося, що в 1648 р., коли вибухла справжня війна України з Польщею, війна за національне визволення, провідником став козацький сотник Б.Хмельницький, великий патріот своєї вітчизни та представник кращої частини козацької старшини, прогресивний державний діяч свого часу. Ця думка ілюструє ідеологію часу зміцненого режиму.

174. Б.Крупницький. Б. Хмельницький і советська історіографія, там же, стор. 85-86;

175. "Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах". Издат. АН СССР, Москва, 1954, т. I. 584 стор. т. III - 644 стор.; т. II - 537 стор.;

176. Редакційна колегія складалася, правда, наполовину з росіян, наполовину з українців: П. Гудзенко, А. Касименко, Л. Новосельський, А. Сидоров, Л. Черепнин, Ф. Шевченко;

177. Див. Б. Крупницький. Советська теорія національних державних відносин між Україною і Москвою на службі політики Кремлю. /З приводу видання збірника "Воссоединение Украины с Россией/. Науковий Бюлетень Наукового Дослідчого Інституту при УТГІ, Мюнхен 1954, ч. 39-40, стор. 19 і д. Того ж автора, Die sowjetische Theorie über die nationalstaatlichen Beziehungen zwischen der Ukraine und Moskau im Dienste der Politik des Kremls Die ukrainische unabhängige Assoziation der Forscher der Sowjettheorie und Praxis hinsichtlich der nationalen Probleme 1955, u. weitere;

178. Видано на доброму папері, з обкладинкою, з усіма відзнаками високої видавничої техніки. Всі документи архівального

походження; вони надруковані в хронологічному порядку і мовою оригіналу, при чім документи /17 ст./, писані тодішньою українською мовою, подані за новою українською ортографією з збереженням особливостей української мови того часу

Після тексту кожного документу поміщено його археографічний опис або "легенду". В ній подано скорочену назву архіву, в якому зберігається документ, назву архівного фонду, номер діла або стовпця. Тут же зазначається, чи документ є оригінал, "отпуск", чи копія. Коли береться вже опублікований раніше документ, то подається також назва видання.

При кожному томі є іменний і географічний показник і словник мало вживаних і незрозумілих слів. Наприкінці кожного тому додано пояснювальні примітки /особливо про історичні особи епохи/ і короткий переказ документів, що ввійшли в окремий том. /Див. Б. Крупницький, Советська теорія національних державних відносин, там же, стор. 19/;

179. Укладачі першого тому: Е. Антонович /Інститут Історії АН УССР/, С. Майборода /Арх.управ. МВД УССР/, Н. Сидоренко, Е. Луговая і П. Первак /Інст. Іст. АН УССР/, Л. Проценко /Цент. Держ. Істор. Архів УССР/;

180. Укладачі другого тому: П. Гудзенко, М. Козиренко і А. Лола /Інст. Іст. АН УССР/, І. Бутич /Арх. упр. МВД УССР/, М. Репецкая /Цент. Держ. Істор. Архів УССР/;

181. П. Павлюк /Арх.упр. МВД УССР/, Д. Мишко, Е. Компан і А. Бевзо /Інст. Іст. АН УССР/, Т. Яковлева /Цент. Держ. Іст. Архів УССР/;

182. Збірку документів, що зберігаються в Цент. Держ.Архіві Древних актів у Москві, робилося, крім співробітників-українців, росіянами З. Бочкаревой, М. Гозак, Л. Кузьміной і Ю.Томашевським під загальним проводом Л. Пушкарева;

183. Порів. В. Крупнускыј. Die Sowjetische Theorie 1955, *ibid.*, S.20;

184. Анти Южной и Западной России, т. X. в редакції Карпова.

185. Б. Крупницький. Советська теорія національн. державних відносин, там же, стор. 20;

З датуванням цих надрукованих в "Воссоединении" документів теж не все в порядку. І тут помітний певний реакційний підхід, без узгляднення обширної сучасної літератури на тему переяславсько-московського договору. Серед документів знаходиться акредитаційна грамота Б. Хмельницького з 17 лютого 1654 р. /датування тут і далі за ст.ст./ для посланця в Москву на ім'я царя Олексія Михайловича, але нема 23 статей /під тією ж датою/, що є українським проєктом договору і що був свого часу надрукований в "Актах ЮЗР" /т. X/. Про самі переговори в Москві нічого не подається, хоч про них говорилося чимало в "Актах ЮЗР" /Т.Х/ і в Історії України-Руси М. Грушевського /т. IX/;

З важливих актів, що їх сучасна українська історіографія датує 27. березня 1654 р., днем передачі актів і виїзду козацьких послів з Москви, подається в "Воссоединении" царська жалована грамота гетьманові і Війську Запорозькому під датою 27. березня 1654 р. Зате 11 пунктів з українськими пропозиціями і резолюціями царя уміщено не під тією ж датою 27. березня 1654 р. /як загально робить українська історіографія/, але 21. березня, згідно з старою хронологізацією Карпова. Деякі царські грамоти, що їх дано послам при від'їзді, і що по суті належать до тих самих договорів, вміщено під датою 27. березня 1654 р., а деяких взагалі не подано /див. Б. Крупницький, Советська теорія, там же, стор. 20/. На жаль ми тут, не маючи оригіналів під рукою, не завжди можемо перевірити вірогідність передачі актів.

186. Б.Крупницький. Советська теорія, там же, стор.21;

187. Порів. Б. Крупницький. Советська теорія, там же, стор. 19;

188. В трьох томах "Воссоединения" дійсно подано багато матеріалу про вплив української культури на Москву, тільки не навпаки;

189. Сватиков. Россия и Дон 1549-1917, Відень 1924, стор.65

190. "Воссоединение Украины с Россией", т.І., ч.66,91,95, 101,176,184,204,210,230 і т.д. ;

191. Див. О.Оглоблин. Золотий Спокій, Арка, Мюнхен, 1948, ч. 3/4;
192. Як доводить О. Оглоблин /Золотий Спокій, там же, стор. 2/, колонізація була наслідком не стільки панського гніту, скільки тогочасних умов екстенсивного господарства. Це була проблема перелюднення Правобережної України, зокрема Волині і Брацлава, в першій половині 17 ст., як доводять досліді 1920-30 років над статистикою населення українських воєвідств. Отже вплив частини людности на "дикі поля" був нормальним колонізаційним процесом;
193. Б. Крупницький. Советська теорія, там же, стор. 23;
194. Див. Г. Шевчук. Вопросы Истории, 1951, ч. 2, стор. 156-158;
195. Вопросы Истории, 1952, ч. 4;
196. 30 років Радянської України /Матеріали і документи/ - добре редагований збірник, вид. Державним видавництвом політичної літератури Української советської республіки /Київ, 1949, 216 стор./; Перемога великої жовтневої соціалістичної революції і встановлення советської влади на Україні /Київ, 1951, 510 стор./ - великий збірник в рос. мові, що відбиває в собі офіційну доктрину; А. Грінберг і І. Премислер видають в 1950 р. з Архівів Міністерства Внутрішніх Справ на Україні в серії української секції Інституту Маркса-Енгельса-Леніна здебільшого не надрукований матеріал про так звані "Искровские" /Искра - журнал Леніна/ організації на Україні /Київ, 387 стор./, що являються цінним додатком до характеристики соціальних рухів в Україні. Зазначасмо ще: М. Супруненко. Україна в період військової інтервенції й громадянської війни 1918-1920 рр. /Видання Політ.-літерат. видавництва 1950/; А. Лихолат, /Москва 1949, 216 стор. - в рос. мові/; Е. Песікіна. Народній Комісаріят національних справ і його діяльність в 1917-1918 рр. /рос. видання Цент.Ком. Комуністичної Партії ССРСР, Москва 1950, 153 стор. - в рос. мові/;
197. В. Яцунський. Изучение местной истории в СССР /Обзор по РСФСР, УССР и БССР за послевоенные годы/, Вопросы Истории, 1949, ч. 8, стор. 102 й д.;

198. Див. Вопросы Истории, 1949, ч. 8, стор. 102;
199. Г. Шевчук. Вопросы Истории, 1951, ч. 2, стор. 156-158;
200. В. Яцунський. Изучение местной истории в СССР, там же, стор. 102 й далі;
201. П. Ковалевский. Исторический путь России, Париж 1949, стор. 113.
202. Абстрагуємо тут від фази рабовласницької держави /а вона в загальному належить до історичної схеми марксизму/, яку відкидає Греков;
203. Див. статтю з приводу смерти Грекова в Вопросы Истории, 1953, ч. 9, стор. 104;
204. Зазначаємо в примітці ще кілька прізвищ: К. Гуслистый і Ф. Ястребов /під редакцією Білоусова/, Нарис історії України, Відд. І. Київська Русь і фєвдальні князівства 12-13 ст. Київ, 1939 /204 стор./, вид. АН УССР; В. Довженок розповідає в своїй популярній брошурі про мілітарні порядки в Київській Русі /Вид. АН УССР, Київ 1950, 85 стор./. Історик Будовниц опрацював цікаву тему про "Володимира Мономаха і його військову доктрину" і подав її рос. мовою в "Исторических Записках" /1947 ч. 22/. Його висновки досить нещасливі, боцїм то військові дії цього видатного руського великого князя треба ставити в зв'язок з європейською сучасністю і Хрестовими походами того часу, при чїм боротьба Західної Європи проти невірних чомусь вважається імперіалїзмом, а боротьба Володимира Мономаха проти того ж самого Сходу оборонною акцією. Також і археологія додає деякі важливі речі до культурної історії княжої доби. До них належить, напр., двотомова Історія культури стародавньої Русі перед нападом монголів /вид. Інституту матеріяльн. культури АН ССРСР, 1948 і 1951/ та Археологічні пам'ятники советської України /двотомове видання АН УССР 1949 - ґрунтовна студія передісторії України/. В. Пашуто випустила працю /звичайно з строгим дотриманням офіційної доктрини/ під назвою "Нарис історії галицько-волинської Русі" /в рос. мові і вид. Інституту Історії АН ССРСР, 1950, 328 стор./ Після аналізу джерел в першій частині праці йде в другій частині уважне представлення галицько-волинської княжої доби на під-

ставі відомого галицько-волинського літопису та численної літератури, між нею праць М. Грушевського, С. Томашівського, М. Чубатого й т.д.;

205. Дослідно: історія " des russischen Marktes";

206. K.Mehnert. Weltrevolution durch Weltgeschichte. Die Geschichtlehre des Stalinismus, Stuttgart 1953, S.67;

207. Звертаємо увагу на такі появи, яких в українських умовах не могло бути, як напр. "Історія Середньовіччя" т. I, видана Інститутом Історії АН СРСР і історичним Факультетом московського державного університету імені М.В. Ломоносова, Держ.-Політич. Видав. 1952, 748 стор.;

208. На цьому полі зробив собі Ф. Шевченко ім'я. З доручення дирекції советсько-українських архівів він дав дуже корисну /хоч і не завжди з відповідними вказівками джерел і літератури в примітках й не в українській мові/ збірку документів до селянських заворушень на Буковині 1843-1853 /Київ, 1949, 219 стор./. Йому ж належить стаття про жовтневу революцію в Росії і Буковину /Вопросы Истории, 1947, ч. 10, стор. 81-105/, яка характеристична для його ставлення до Буковини, що, як відомо, в революційні часи була зв'язана з Україною, а зовсім не Росією.

Ще типовішою є в цьому відношенні стаття М. Коваленка про "Вплив Французької буржуазної революції на Україну" /Вопросы Истории, 1947, ч. 2, стор. 80-87/. Автор пише, що одним з головних наслідків цього впливу ідей Французької революції в Західній Україні було скріплення столітніх стремлень населення до з'єднання і союзу України з великим російським народом, що, звичайно, є далеким від дійсности. Ця метода припасованої історії заводить зрештою на шляхи, де автори дозволяють собі виходити за межі фактів, перекручувати і фальшувати історію. Той же М. Коваленко твердить, що відомий поет Василь Капніст зовсім не їздив з таємною місією до Берліну в 1791 р. Це мав бути Петро Капніст, що подано без усяких солідних доказів, хоч роля Василя Капніста давно вже документально встановлена, і тут не може бути ніяких сумнівів.

Ще зазначимо на полі дослідів західньоукраїнських земель,

що І. Мельникова, використовуючи ще невидані документи Ужгородського архіву, дає нове наświetлення старовідомій тезі про революцію 1848 р. на Карпатській Україні /Вопросы Истории, 1947, август, стор. 70-86/. З пера П. Горбильського походить досить побіжно написана, хоч і за марксистською методою, брошура про "Петра В. в Зах. Україні /1706-1707/", Львів, 1948, 95 стор.

209. А. Барабой подає цікаву студію, написану на підставі нових матеріалів архівів старого київського генерал-губернаторства, про стан Правобережної України в 1848 р. /Исторические Записки, 1950, стор. 82-122/ у зв'язку зі спробами польської еміграції в Парижі /а також і галицьких поляків/ перетягнути правобережців на бік Польщі; також соціалогічного характеру є і дослід В. Довженка про "Селянський рух на Правобережній Україні - в 40-х роках 19 ст." /Исторические Записки, 1944, ч. 12, стор. 144-154/. Правобережної України стосується і популярна брошура К. Гуслистого про Коліївщину 1768 р. /Київ, 1944, 47 стор./.

Праця не завжди переконуюча, особливо там, де автор посиляється на цитати з Шевченка. О. Баранович, автор солідних студій про "Занепад міст польської республіки", звертає увагу на долю міста Староконстантинова /Волинь/ у 13 ст. /Вопросы Истории, 1947, ч. 8, стор. 30-49/. Тому ж авторові належить і друга цінна праця /до теми він підходить з статистичною методою! / про населення передстепової України в 16 ст. /Исторические Записки, 1950, ч. 32, стор. 198-232/.

210. Спархіяльний Вісник, Львів 1946, ч. 2-3;

211. Наведемо тут деякі зразки з різномірної тематики. Так російський історик Г. Бабушкіна, на основі нових матеріалів державних центральних архівів, займається господарчим і політичним значенням Кримської експедиції /1687, 1689/ з'єднаних московської і української армій /Исторические Записки, 1950, ч. 33, стор. 158-173/; І. Греков /також росіянин/ пише про вічний мир 1686 р. між Москвою і Польщею, який припечатав кінцевий поділ України /Институт Славяноведения АН СССР, 1951, ч. 2, стор. 85-98/. Саме праця Г. Бабушкіної є дуже важлива для оцінки російської чорноморської політики /таємна інструкція російському дипломатові Возніцену є першим виявом російських претенсій на

Крим/ і для історії українсько-татарських взаємовідносин. Також визначається /писана на підставі невідомих матеріалів московських архівів та манускриптів Академії Наук у Києві/ монографічний дослід Катерини Стецюк під заголовком "Вплив повстання Степана Разіна на Україну" /Київ 1947, 116 стор. Вид.АН УРСР/. Тут подано не тільки огляд стосунків між С. Разіним і гетьманом П. Дорошенком, а також аналізу впливу повстання С. Разіна на козацьку Україну і Слобідську Україну /1670/. В. Голубоцький дає на підставі документів архіву чорноморських козаків в Краснодарі /раніше Екатеринодарі/ ґрунтовно розроблений образ соціальних відносин дунайсько-січових козаків в Добруджі /Исторические Записки, 1949, ч. 30, стор. 211-232/, куди козаки після знищення Старої Січі /1775/ потягнулися і перебували до року 1828. В. Голубоцький займається соціальною структурою Запорозької Січі в 18 ст. /Вопросы Истории, 1948, ч. 9, стор. 71-84/;

212. Вопросы Истории, 1948, ч. 4, стор. 43-67;

213. Известия АН СССР, Секция истории и философии, 1949, стор. 313-322;

214. Вопросы Истории, 1949, ч. 7, стор. 9-27;

215. Порів. Revue des E'tudes Slaves, 1951, ст. 229;

216. Исторические Записки, 1949, ч. 30, стор. 255-291;

217. Исторические Записки, 1950, ч. 31, стор. 154-190;

218. Пор. Revue des E'tudes Slaves, 1952, стор. 215;

219. Як відомо, провідник Запорозької Січі, кошовий Кость Гордієнко, ставився до Мазепи вороже, бо вважав його політику за виразно русофільську;

220. В дійсності Мазепа провадив політику відриву Правобережної України від Польщі і при тім силою. Він був надзвичайно захоплений ідеєю приєднання Правобережної України до Гетьманату і пробував не раз дістати санкцію царя для переведення цієї політики. Цього довго не вдавалося, бо цар дуже вважав на свій союз з Августом II.

Prof. B. K r u p n y t s k y y

UKRAINIAN HISTORICAL STUDIES UNDER THE SOVIETS

(1920 - 1950)

In the development of Ukrainian historiography of the revolutionary period the author distinguishes the following stages:

First stage (1921-23): The period during which the country's research workers were mobilized and Ukrainian national independence had not yet finally expired. This stage, during which the former subjects of historical research continued to be elaborated, was dominated by the work of prominent Ukrainian scholars of the Kiev historical school. It was characterized by the difficult conditions attending the occupation of the Ukraine by the Bolsheviks and by militant Communism; it nevertheless served as a prelude to the national rebirth of Ukrainian studies and the flourishing of the All-Ukrainian Academy of Sciences (VYAN) during the NEP period.

Second stage (1923-30): The heyday of the All-Ukrainian Academy of Sciences. Within the framework of the Academy historical studies assumed many organizational forms, including commissions, departments and institutes, in which hundreds of researchers were employed (see Prof. N. Polonska - Vasilenko's work The Ukrainian Academy of Sciences: an Outline History, Part I (1918-30), Munich, 1955, published by the Institute for the Study of the USSR). The leaders of this period were the Academicians M. Hrushevskyy, S. Efremov (both of the populist school), A. Krymskyy (Oriental Studies), H. I. Vasilenko (historico-juridical and economic school), O. I. Novytskyy (History of Art) and others, who were the authors of classical works in the sphere of Ukrainian historical studies. Toward the end of this period there was also M. Yavorskyy (Marxist school).

Research was concerned with the historical forms of Ukrainian independent statehood and culture (the period of the Grand Principality, the hetmans, and social movements of the 19th and 20th centuries). Historical research institutions functioned not only in Kiev but also in Kharkov, Poltava, Odessa, Chernigov, Dnepropetrovsk, Nezhin, Kamenets, Vinnitsa, Zhitomir and other cities.

This creative resurgence was crushed in 1930 by the Bolsheviks at the same time as the Ukrainian rural organization (collectivisation) in the form of a series of political trials of prominent scholars and democrats. The trials of the SVU (Association for the Liberation of the Ukraine) and the political parties ended in the suppression of all the historical institutions of the All-Ukrainian Academy of Sciences (see Prof. Polonska - Vasilenko's work, Part II, Munich, 1957).

Third stage (1930-53): This period saw the complete destruction of historical studies in the Ukraine, the banishment of its scholars, the branding of Ukrainian historical studies as counterrevolutionary in schools throughout the country and the subordination of Ukrainian historical research to the imperialistic aims of the Bolsheviks in Moscow (the cult of Stalin, Alexander Nevsky, Minin, Pozharsky, Suvorov, Kutuzov and Peter the Great and the celebration of the Treaty of Pereyaslav of 1654).

Marxist historians who were fanatical believers in a single Pan-Russian state were sent to the Ukraine, and a new generation of historians arose schooled in the ideas of militant Communism submissive to the Kremlin. Obedient and well-disciplined, they repeated the directives of the Kremlin with such subservience that even Moscow critics began to reproach them for their lack of Ukrainian patriotic feeling. All this, in the form of an analysis of the historical studies published during this period (1930-53), constitutes the foundation of this work by Prof. Krupnytsky, whose recent death, notwithstanding all that he had given to the Ukraine, was so premature.

As an introduction to this, Prof. Krupnytsky's last work, the editors have added an outline of his academic career by Prof. Polonska - Vasilenko and as complete a bibliography of his works as circumstances allow.

Prof.Dr.B. K r u p n i t s k y

DIE UKRAINISCHE GESCHICHTSWISSENSCHAFT UNTER DEN SOWJETS

/1922-1950/

In der Entwicklung der ukrainischen Geschichtsschreibung während des Revolutionszeitalters sind folgende Etappen zu verzeichnen:

Etappe I /1919-1923/- der Zeitabschnitt der Mobilmachung nationaler Forschungskräfte unter den Verhältnissen einer noch nicht erloschenen nationalen Souveränität. Darin fand die Thematik der bis dahin gültigen Geschichtsvorschung ihre Fortsetzung, deren Inhalt von den hervorragenden nationalen Geschichtsforschern der Kiewer historischen Schule bestimmt wurde.

Diese Etappe verlief unter den schwierigen Verhältnissen der Besetzung der Ukraine durch die Bolschewiken und des militanten Kommunismus. Aber auch unter diesen Verhältnissen war sie Vorspiel zur nationalen Renaissance der ukrainischen Wissenschaft und der Blütezeit der Allukrainischen Akademie der Wissenschaften /WUAN/ zur NEP-Zeit,

Etappe II /1923-1930/-war die Blütezeit der Wirkens der Allukrainischen Akademie der Wissenschaften. Die Geschichtswissenschaft fand innerhalb der WUAN vielerlei Organisationsformen: die Form von Kommissionen, Lehrstühlen und Instituten, in denen Hunderte von Forschern tätig waren (siehe Prof. Dr. N.Polonska-Wassilenko, die Ukrainische Akademie der Wissenschaften eine historische Skizze, Band I /1918-1923/, München, 1955/, **Verlag** des Instituts zur Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR . Die geistigen Führer dieser Periode waren die Schöpfer klassischer ukrainischer Geschichtswerke: die Akademiemitglieder M.Hruschewskyj, S.Jefremow /beide von der völkischen Schule/, A.Krymskyi /Orientalistik/, N.Wassilenko /historisch-juristische und ökonomische Schule/, O.Novitzkyi /Kunstgeschichte/ usw. Gegen Ende der Periode - M.Jaworskyi /Marxismus/.

Die Forschungsthematik wurde durch das Studium geschichtlicher Formen des ukrainischen souveränen Staatswesens und der Kultur (Grossfürstenzeitalter, Hetmantum, soziale Strömungen des XIX. und XX. Jahrhunderts) bestimmt. Die Tätigkeit der geschichtswissenschaftlichen Institute erstreckte sich nicht nur auf Kiew, sondern auch auf Charkow, Poltawa, Odessa, Tschernigow, Dnjepropetrowsk, Neshin, Kamenetz, Winniza, Shitomir und andere Städte.

Dieser schöpferische Elan wurde 1930 von den Bolschewiken im Zusammenhang mit der Vernichtung des ukrainischen Bauerntums (Kollektivierung) unterbunden. Sie benutzten dazu eine Reihe politischer Prozesse gegen verdienstvolle Kulturschaffende und demokratische Politiker. Die gegen die SWU und die politischen Parteien gerichteten Prozesse hatten die völlige Zerstörung aller geschichtswissenschaftlichen Institute der WUAN zur Folge (siehe Prof. Dr. N. Polonska-Wassilenko: "Die Ukrainische Akademie der Wissenschaften", Bd. II, München 1957).

Etappe III (1930-1953) wurde durch völlige Vernichtung der Geschichtswissenschaft in der Ukraine, die Deportation ihrer Vertreter, durch Diskreditierung der Wissenschaft als einer konterrevolutionären Erscheinung auf allen Gebieten und durch Unterordnung ihrer Thematik unter die Zielsetzung der bolschewistischen moskowiter Imperialisten (man denke an den Kult Stalins, Alexander Newskija, Minins, Posharskijs, Suworows, Kutusows, Peters I, die Feier des Perejaslawler Friedensvertrages von 1954), gekennzeichnet.

Die Ukraine wird von marxistischen Historikern, Anhängern des Alleinherrschertums, und von Chauvinisten überschwemmt. Die neue Generation wird im Geiste des militanten Kommunismus und der Unterwerfung unter den Willen des Kremls erzogen. Gehorsam und ergeben folgt sie den Befehlen des Kremls so weit, dass sogar die Moskauer Kritik sie eines mangelnden ukrainischen Patriotismus bezichtigt. Dies alles bildet in Form historisch-kritischer Analysen der Schriften dieses Zeitalters (1930 - 1953) die Grundlage der Werke des allzufrüh versorbenen Historikers B. Krupnitsky, dem die ukrainische Wissenschaft so viel zu verdanken hat.

Die Schriftleitung hielt es für notwendig, der vorliegenden letzten Arbeit Prof. Dr. B. Krupnitskys eine wertvolle Würdigung seiner wissenschaftlichen Tätigkeit durch Prof. N. Polonska-Wassilenko als Einleitung vorzuschicken und eine nach Möglichkeit vollständige Aufzählung seiner Werke beizufügen.

З М І С Т

Проф. д-р Б.Д. Крупницький, його життя і наукова праця /1894-1956/

	Стор.
1. Життя	I
2. Наукова діяльність	XI
3. Праці Б. Крупницького	XXXVII
I. <u>Вступ</u> . Часи української державности	1
II. <u>Українсько-советська історіографія в 20-х роках</u>	
1. Українська історична наука за часів воєнного комунізму	3
2. Неп і нова політика супроти української історичної науки	4
3. М. Грушевський і Академія Наук у Києві	5
4. Історична праця в Харкові і на провінції	8
5. Народницька ідеологія М. Грушевського і її вплив на праці українських істориків у Советській Україні	10
6. Схема української історії М. Грушевського і її вплив на советсько-українських істориків	12
7. Загальний характер історичної продукції в Україні. Офіційна марксистська історія України М. Яворського	13
8. Дослідження окремих періодів української історії з особливою увагою до історії Гетьманщини 17-18 ст.	15
9. 19 і 20 століття в працях советської української історіографії	17
III. <u>Українська советська історіографія 30-х років</u>	
1. Нова генеральна лінія Сталіна і розгром советської України	20
2. Теорія нації і боротьба між Кремлем і національною /також і комуністичною/ опозицією в Україні	21
3. Советсько-російський похід проти української історичної науки і спротив М. Яворського	23
4. Ліквідація М. Грушевського	27
5. Занепад Української Академії Наук	30

6. Доба переоцінки цінностей. Новий Історичний Інститут при Академії Наук УРСР	33
<u>IV. Історіографія советської України 40-50-х років</u>	
1. Організація історичної праці в советських республіках і в Україні	37
2. Діяльність українських історичних інституцій	41
3. Між 20-ми і 50-ми роками. Огляд загальної еволюції	44
4. Переходові часи. Формула "найменшого лиха" 40-х років і її заперечення в 50-х роках	46
5. Проблема проводу і спільної лінії на базі матеріалістичної діалектики "скоків"	48
6. Теорія формування соціалістичної нації в межах Советського Союзу і в Україні	49
7. Претенсії Кремлю і періодизація історії України	52
8. "Історія УРСР"	59
9. "Воссоединение Украины с Россией"	68
10. Досліди над окремими питаннями української історії у зв'язку з періодизацією. Льокальні досліді	82
<u>V. Висновки. Основні лінії новітньої советсько-української історіографії</u>	
Примітки	95
Резюме англійською мовою	116
Резюме німецькою мовою	118